

NAŠI IN VAŠI

*Iz zgodovine slovenskega časopisnega diskurza
v 19. in začetku 20. stoletja*

ečega moža, misli si, tega moram
Naglo mu iz trga volilni list, na
je imel mož narodne kandidate za-
er mu dá drug list z nemškutarskimi
, prime ga za pod pázuho in ga
če po stopnicah navzgor v volišče.
Dežmanovo proceduro sta videla dva
sama nepoznajoč volilca brzo pokli-
lidata mizarja Regalija, z dvema be-
povesta mu, kaj se je zgodilo; Re-
o poskoči in komaj ravno mej vrati
ežmana in njegovo žrtev, ter oba s
esnico izmej voliščnih vrat na hodnik
Tu smo s trojno verigo oba obsuli,
an je moral ugrabljeni volilni list na-

„Agitation ist Agitation,“ dejal
man v zadregi in povedal s tem
politično moralo, pa tudi razkril v
„pravno čutje.“ Da ga sram nij, tako
njega, ki bi uže po svojej starosti, p
socijalnem položaji in po svojej om
vendar hladneje in bolj moževsko p
Mladim agitatorjem se preognjevita
ne more uže tako v zlo šteti, a če
vek Dežmanovega položaja take skanc
kaj poreče vaša toliko samoslavljen
gencija“?

Dežman je joden voditelj in gla
novnik nemškutarske stranke. Za to
o tem njegovem dejanji na tem mes

MARKO ZAJC

JANEZ POLAJNAR

MIROVNI INŠTITUT
METELKOVA 6
SI-1000 LJUBLJANA
E: INFO@MIROVNI-INSTITUT.SI
<HTTP://WWW.MIROVNI-INSTITUT.SI>

izdajatelj: MIROVNI INŠTITUT
zbirka: MEDIAWATCH <HTTP://MEDIAWATCH.MIROVNI-INSTITUT.SI>
urednica: BRANKICA PETKOVIČ

NAŠI IN VAŠI:

Iz zgodovine slovenskega časopisnega diskurza v 19. in začetku 20. stoletja

avtorja: MARKO ZAJC IN JANEZ POLAJNAR
recenzenta: DR. JANEZ CVIRN
DR. ANDREJ STUDEN
lektor: ANDREJ KORITNIK
design: ROBERT ŽVOKELJ za DAK
tipografija: GOUDY & GOUDY SANS, ITC
tisk: SOLOS
naklada: 300 izvodov, 1. izdaja

© 2012 MIROVNI INŠTITUT

*Izid knjige sta omogočila Open Society Foundations in
Javna agencija za knjigo Republike Slovenije v okviru javnega razpisa
za sofinanciranje izdajanja znanstvenih monografij v letu 2011.*

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

070(497.4):351.751(497.4)

ZAJC, Marko, 1975-

Naši in vaši : iz zgodovine slovenskega časopisnega diskurza v 19. in začetku 20. stoletja /
Marko Zajc, Janez Polajnar. - Ljubljana : Mirovni inštitut, 2012. - (Zbirka Mediawatch)

Vsebuje tudi angl. prevod uvodnega poglavja, tiskan v obratni smeri: Ours and yours : on
the history of Slovenian newspaper discourse of the 19th and early 20th centuries / [trans-
lation Olga Vuković]

ISBN 978-961-6455-72-5

1. Polajnar, Janez, 1977- 2. Zajc, Marko 1975-: Ours and yours

260314112

NAŠI IN VAŠI

*Iz zgodovine slovenskega časopisnega diskurza
v 19. in začetku 20. stoletja*

MARKO ZAJC, Inštitut za novejšo zgodovino
e: marko.zajc@inz.si

JANEZ POLAJNAR, Mestni muzej Ljubljana
e: janez.polajnar@mglm.si

VSEBINA

UVOD 7

1. K ZGODOVINI CENZURE NA SLOVENSKEM 22
2. »BRCAJO, ROHNE IN ŠKRIPAJO Z ZOBMI« –
K ZGODOVINI POLITIČNIH BOJEV V ČASOPISIH
NA SLOVENSKEM V AVSTRIJSKI USTAVNI DOBI
1861–1918 32
3. »ZA MASTNE DOHODKE LASTNE« –
ČASOPISI NA SLOVENSKEM O FINANČNI KRIZI
LETA 1873 45
4. »NOSEČ TO ZAPADNO KULTURO DOLI NA
SLOVANSKI JUG« –
K DISKURZU »PRENAŠANJA KULTURE« MED
VELIKO ORIENTALSKO KRIZO 1875–78 54
5. »TISTA NEVERJETNA GLUPOST« –
K ZGODOVINI SLOVENSKIH BESEDIL IN
NJIHOVI KRITIKI 66
6. »ZAMORCEV NE BOMO UMIVALI« –
PODOBA »ZAMORCA« V SLOVENSKEM
ČASOPISJU V 19. IN ZAČETKU 20.
STOLETJA 74

LITERATURA IN VIRI 85

UVOD

»Ne vem, kateri modrijan je rekel, da je časnikarstvo šesta velika moč na zemlji; če se ni norca delal s časnikarja, pa ni bil pri pravi pameti. /.../ Veliko dela – malo zaslužka, veliko zamer – malo časti, veliko odgovornosti – nič gotovega, in če danes odloži svoje pero, se jutri že morda zanj nikjer kosilo ne bo kuhalo.«

JAKOB ALEŠOVEC, *Ljubljanske slike*, 1879

Včasih zveni preteklost kot sedanjost ali celo prihodnost. Zgodovinarji v preteklosti pogosto opazimo stvari, ki so spominjajo na sedanjost. Vendar – so te podobnosti upravičene ali pa so zgolj posledica naših predstav? Preprostega odgovora ni. Če primerjamo sedanjost in preteklost, moramo biti previdni. Minulega časa ne moremo povsem razumeti, kot ne moremo povsem razumeti našega časa, pa v njem živimo.

Večina knjige, ki je pred vami, je nastajala med leti 2007 in 2010. Avtorja sva knjigo pisala tako, da nisva vedela, da jo piševa. Mislila sva, da piševa eseje o zgodovini slovenske javnosti za revijo *Medijska preža*. Ko naju je urednica Brankica Petković opomnila, da sva ves ta čas nevede pisala knjigo, sva se odločila, da jo s pomočjo požrtvovalne urednice, Mirovnega inštituta in Javne agencije za knjigo tudi utelesiva. Vsem, ki so to omogočili, se iskreno zahvaljujema. Delo avtorjev s tem ni bilo končano. Članke je bilo treba popraviti, dopolniti, predvsem pa je bilo nujno besedilo umestiti v teoretski, prostorski in časovni kontekst. To je tudi smisel daljšega uvoda v glavni del knjige.

Knjiga obsega šest poglavij iz slovenske medijske zgodovine. Vse teme (cenzura, politični boji, gospodarska kriza, Balkan, pesmi, rasizem) so danes prav tako aktualne kot v obravnavanem času. Kaj se je spremenilo? Očitno »čas«, saj je »prostor« bolj ali manj isti. To je le deloma res, simbolno-geografski prostor je kot harmonika, ki se razteza in krči pod pritiskom zgodovinskih sprememb. Za aktualnost je odgovoren tudi način pisanja – kombinacija klasične zgodovinske analize in publicistično-literarnega sloga. S tem sva poskušala relativizirati podobo sedanje medijske krajine in ji dati zgodovinsko dimenzijo. V ta namen sva uporabila zanimive citate iz tedanjega časopisja, ki že s svojim arhaičnim jezikom prikazujejo slovenski novinarski diskurz. Zato upava, da je knjiga zanimiva tako za bralce, ki jim tematika ni znana, kot za družboslovce, ki raziskujejo današnje medije.

Knjiga potrebuje tudi ime. Zakaj *Naši in vaši*? Glavna lastnost slovenskega novinarskega diskurza v tem času so bile ostre delitve: na naše in vaše, Slovence in Nemce/Italijane, liberalce in klerikalce, Evropejce in zamorce, nas in Jude itd. To ne pomeni, da je bil diskurz delitev kakšna slovenska posebnost. V tej točki je bil slovenska javnost v sozvočju s širšim, evropskim prostorom.

TEORETSKI OKVIR

Zgodba o nastajanju slovenskega časopisja je v širšem smislu zgodba o nastajanju javnosti in hkrati zgodba o nastanku slovenskega nacionalizma. Če je politična javnost »mnoštvo komunikacijskih oblik, ki imajo načeloma prost dostop, niso omejene s članstvom in v katerih individualni in kolektivni akterji pred širšo publiko izražajo mnenja o političnih temah«,¹ potem je treba tudi v slovenskem primeru začeti pripoved z oblikovanjem meščanske javnosti v 18. in 19. stoletju. Javnost in javna izobrazba (tesno povezani z razsvetljenstvom) sta neposredna posledica razpada vertikalne stanovske družbe in vzporednega formiranja moderne, funkcionalno diferencirane družbe.² Meščanska javnost je po Habermasu nastala kot stranski produkt kapitalističnega razvoja v Evropi. Ko je postalo meščanstvo ekonomsko močno, je poskušalo vplivati na politiko države. Izoblikovala se je javnost kot posrednik med javno oblastjo in zasebnimi interesi individualnih pripadnikov meščanstva. Ključno za to stopnjo je bilo razlikovanje med javnim in zasebnim. Javnost pa ni delovala zgolj kot posrednik, ampak je pospeševala meščansko dožemanje »sebe«. Meščanski subjekt se je izoblikoval skozi javnost. Meščanska literarna javnost je že pred nastopom politične javnosti (političnega žurnalizma) izoblikovala orodja družbene kritike.³ Čeprav je bila meščanska javnost načeloma odprta do vseh, so v praksi obstajale omejitve. Delavci in ostali nižji sloji so bili izključeni iz javne debate. Konflikt interesov med delavci in buržoazijo sploh ni bil predmet javne razprave. »Pravi« člani javnosti naj bi bili homogeni v smislu moči in ekonomskih

1 Gabriele Melischek, Josef Seethaler, *Presse und Modernisierung in der Habsburgermonarchie*. V: Helmut Rumpler, Peter Urbanitsch (ur.), *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, zv. vii/2. Dunaj 2006, str. 1535 (dalje: Melischek, Seethaler, *Presse und Modernisierung*).

2 *Ibidem*.

3 Andrew Edgar, *Habermas. The Key Concepts*. New York: Routledge, 2006, str. 124–127 (dalje Edgar, *Habermas*).

interesov – individualne razlike med pripadniki meščanstva naj bi predstavljali zgolj ekonomski interesi, ki jih ureja trg.⁴

Konstruiranja nacionalizmov v 19. stoletju si ne moremo predstavljati brez javnosti. Nekateri teoretiki (Karl W. Deutsch) imajo socialno komunikacijo za bistvo nacionalizma. Za Deutscha so narodi »večnamenske komunikacijske mreže ljudi«, nacionalizem pa je občutenje, ki mu nacionalna komunikacija daje prioriteto pred drugimi.⁵ Za razliko od shematske in mehanicistične Deutscheve teorije, je Benedict Anderson izpostavil pomen medijev za nastajanje narodov kot zamišljenih skupnosti. Vzpon nacionalizmov je omogočila šele dostopna tehnologija tiska. Član zamišljenih skupnosti ne more poznati vseh članov, zato lahko obstaja skupnost samo skozi medije.⁶ Pomen tiska za širjenje nacionalizma je nesporen, vendar lahko gledamo na fenomen skozi različna očala. Nacionalistični tisk konstruira in propagira občutek pripadnosti skupine (po Brubakerju: *groupness*), kar še ne pomeni, da skupina dejansko obstaja.⁷ Hkrati pa vedno znova reflektira in rekonstruira skupinsko identiteto ter simbolne meje z Drugimi. Skupinska identifikacija se ustvarja prek meje skupine v interakciji z drugimi (Jenkins).⁸ Časopisje v 19. in zgodnjem 20. stoletju je pomemben nosilec teh procesov. Z vidika nacionalnih kulturnih vzorcev je tisk prostor za izumljanje tradicije (modernistična perspektiva)⁹ oziroma prostor za obujanje starih mitov in simbolov (etnosimbolna perspektiva).¹⁰

Mediji 19. stoletja so predvsem mediji besede. Zgodovina javnosti je tudi zgodovina besed, idej in pojmov. Intelektualna zgodovina in zgodovina idej iz prve polovice 20. stoletja je obravnavala ideje zunaj socialnopolitičnega konteksta, kot transhistorične entitete. »Duhovna« zgodovina je bila pogosto v navezavi z idealistično filozofijo ter tradicionalnim »rankejevskim« zgodovinopisjem velikih osebnosti.¹¹ Od tega je seveda odstopala marksistična humanistična publicistika, ki je na ideje gledala s pomočjo Marxovega

4 Jürgen Habermas, *Strukturne spremembe javnosti*. Ljubljana: Studia humanitatis, 1989, str. 95–105.

5 O Karlu W. Deutschu glej: Christian Jansen, Henning Borggräfe, *Nation, Nationalität, Nationalismus*. Campus Historische Einführungen 2007, str. 83.

6 Benedict Anderson, *Zamišljene skupnosti. O izvoru in širjenju nacionalizma*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2007, str. 68.

7 Rogers Brubaker, *Ethnicity Without Groups*. Harvard: Harvard University Press 2004, str. 13.

8 Richard Jenkins, *Social Identity*. London–New York: Routledge, 2008, str. 44. Jenkins in Brubaker različno definirata pojem skupine in identitete, glej navedeno delo, str. 3–14.

9 Eric Hobsbawm, Introduction: Inventing Traditions. V: Eric Hobsbawm, Terence Ranger (ur.), *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008, str. 6.

10 Anthony D. Smith, *Nacionalizem. Teorija, ideologija, zgodovina*. Ljubljana: KRT, 2005.

11 Luise Schorn-Schütte, *Neue Geistesgeschichte*. V: Joachim Eibach, Günter Lottes (ur.), *Kompass der Geschichtswissenschaft*. Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, UTB, 2006, str. 270 (dalje: Schorn-Schütte, *Neue Geistesgeschichte*).

koncepta ideologije (produksijski odnosi določajo bazo, baza določa nadgradnjo, nadgradnja pa določa dominantno ideologijo). Nova zgodovina idej in pojmov, ki prevladuje v mednarodnem zgodovinopisju, je nastala po 2. svetovni vojni na Zahodu. Poleg marksistične občutljivosti za razmerje med idejami in družbo, je novo zgodovino idej v veliki meri zaznamovala strukturalna lingvistika Ferdinanda de Saussura (1857–1918): jezik je socialni fenomen, strukturiran sistem, ki ima tako diahrono kot sinhrono dimenzijo: jezik se s časom spreminja in vendar ima trdno strukturo v z vseh obdobjih.¹² Seveda je nova zgodovina idej vse prej kot enotna paradigma.

Reinhart Koselleck, eden izmed očetov nemške *Begriffsgeschichte*, trdi, da sta družba in jezik del metahistoričnih danosti, brez katerih je zgodovina nepojmljiva.¹³ Koselleck ostro ločuje socialno zgodovino, iz katere izhaja, in zgodovino konceptov oz. zgodovino pojmov. »Tisto, kar se je zares zgodilo«, naj bi bilo veliko več kot zgolj »lingvistična interpretacija«. *Begriffsgeschichte* ne more obstajati sama zase, ampak ima vlogo posrednika med dvema ločenima področjema: med lingvističnim/konceptualnim in socialnim/materialnim. Socialna in konceptualna zgodovina pa naj bi obe imeli tako diahrono kot sinhrono dimenzijo. Pod »nelingvistične« pogoje za zgodovinske dogodke uvršča tudi institucije in pravila obnašanja.¹⁴

Anglofonsko zgodovinopisje je interpretiralo odnos med »zgodovinsko realnostjo« in jezikom/govorom drugače. Quentin Skinner se je lotil historične analize s pomočjo teorije govornih dejanj (*speech acts*), ki jo je razvil britanski filozof John Austin. Osredotočil se je na individualno rabo jezika/govora. Zgodovina bi morala sloneti na analizi posameznih govornih dejanj v okvirih danega jezika. Jezik ni samo pripomoček za opis sveta, ampak je pomemben del sveta. Besede ne opisujejo zgolj dejanj, besede so dejanja (Austin).¹⁵ Za politično zgodovino (oziroma zgodovino poli-

12 Iain Hampsher-Monk, Karin Tilmans, Frank van Vree, *A Comparative Perspective on Conceptual History – An Introduction*. V: Iain Hampsher-Monk (ur.), *History of Concepts, Comparative Perspectives*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1998, str. 2.

13 *Ibidem*, str. 4.

14 Glej Reinhart Koselleck, *Einleitung*. V: Otto Brunner, Werner Conze, Reinhart Koselleck (ur.), *Geschichtliche Grundbegriffe*. Zv. 1, A – D. Stuttgart: Klett-Cotta, 1972. Več o odnosu med pojmi in socialno zgodovino: Reinhart Koselleck, *Pretekla prihodnost. Prispevek k semantiki zgodovinskih časov*. Ljubljana: Studia humanitatis, 1999, str. 103–124.

15 O Skinnerju in Austinovem vplivu glej Iain Hampsher-Monk, *Speech Act, Language or Conceptual History?* V: Iain Hampsher-Monk (ur.), *History of Concepts, Comparative Perspectives*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1998, str. 42 (dalje: Hampsher-Monk, *Speech Act*).

tike) je to velikega pomena: če razumemo politična dejanja kot govorna dejanja, potem mora biti govor (ali časopisni članek, knjiga, plakat itd.) dejanje.¹⁶ Po Skinnerjevem mnenju mora zgodovinar upoštevati Austinovo razlikovanje med ilokucijskim govornim dejanjem (kar storimo, ko nekaj rečemo) in perlokucijskim govornim dejanjem (kar storimo s tem, da nekaj rečemo). Da bi zgodovinar ujel tisto, kar je hotel akter z govornim dejanjem povedati, mora dobro razumeti ilokucijsko dimenzijo; to pomeni, da se mora dobro seznaniti z lingvističnimi normami, ki so na voljo avtorju. To je tudi način za odkrivanje inovacij v posameznem govoru.¹⁷ Govorno dejanje ima dve ravni: konvencionalno in subverzivno. Subverzivna raven se napaja iz konvencionalne in lahko sčasoma prav tako postane konvencionalna.¹⁸ Če je Skinner za predmet analize vzel posamezni govor, se je drugi predstavnik anglofonske tradicije (»Cambridge School«), John Pocock, usmeril na preučevanje kolektivnih izrazov političnega. Glavna naloga zgodovinarja političnih idej je, trdi Pocock, identificirati in rekonstruirati jezik, s katerim se »dela« politika, in opisati njegove spremembe v času.¹⁹ Kako raziskovalec ve, da je določen politični jezik zares obstajal v preteklosti in da ni le rezultat zgodovinarjevih predstav? Politični jezik je kompleksna struktura, z vokabularjem, gramatiko, retoriko, več uporabami, domnevami in implikacijami, ki obstaja v času in ki jo uporablja ohlapna skupnost uporabnikov jezika v politične namene.²⁰

Z razmerjem med socialno realnostjo in idejami se ukvarja tudi francoska, analovska zgodovinopisna tradicija, ki je razvila vplivno zgodovino mentalitet. Pojem mentalitete je veliko širši od pojma ideje ali koncepta. Raziskave so usmerjene v dolgo trajanje, pogost je kvantitativni pristop, predmet analize so občečloveške teme (smrt, strah, tudi revolucionarna mentaliteta).²¹ Uporaba pojma diskurz je še bolj heterogena. Diskurz predstavlja v publicistični rabi množico izjav, ki jih družijo določena tematika. Habermas pojmuje

16 Schorn-Schütte, *Neue Geistesgeschichte*, str. 277.

17 Quentin Skinner, *Meaning and Understanding in the History of Ideas*. V: Quentin Skinner, *Visions of Politics*. Volume I: Regarding Method. Cambridge: Cambridge University Press 2002, str. 87.

18 Hampsher-Monk, *Speech Act*, str. 44.

19 *Ibidem*, str. 40.

20 Več o Pococku glej v Hampsher-Monk, *Speech Act*, str. 46. Natančneje o Pocockovih kriterijih za politični jezik: John Pocock, *The Concept of Language*. V: John Pocock, *Political Thought and History*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009, str. 94.

21 Zgodovina mentalitet: raziskovanje posredništev in dialektičnih razmerij med objektivnimi okoliščinami življenja ljudi in med načini, kako si o njih pripovedujejo, in celo, kako jih živijo. V: Michel Vovelle, *Ideologije in mentalitete*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2004, str. 23.

diskurz kot proces, skozi katerega so trditve, ki jih izrečejo udeleženci komunikacije, predmet odprte razprave in kritike.²² Povsem drugače uporablja pojem Foucault v *Arheologiji vednosti*: diskurz je nadzorovana skupina izjav z notranjimi pravili in mehanizmi. Združuje tiste izjave, ki imajo pomen, moč in posledice znotraj družbenega konteksta. »Diskurz, ki je povezan z oblastjo, se konstituira in organizira s prakso izključevanja, kar pomeni tudi naturalizacijo izrečenega. Tisto, o čemer je moč govoriti, se zdi samoumevno in naravno, vendar je ta naravnost rezultat izključevanja onega, kar je skorajda neizrekljivo.«²³ Pojem je v zgodovinopisje vnesel zavedanje, da so družbeni fenomeni v preteklosti kulturno opredeljeni in diskurzivno konstruirani.²⁴ Poleg tega opozarja zgodovinarje na pomen neizrečenega. Pomembno je tudi tisto, česar časopisi ne zapišejo.

HABSBURŠKI OKVIR

Na predvečer revolucije 1848 je bilo avstrijsko cesarstvo absolutistična država, v prvo svetovno vojno pa je monarhija vstopila z (omejeno) demokratično parlamentarno ureditvijo. Leta 1867 se je preoblikovala v Avstro-Ogrsko. »Državni polovici« sta imeli skupno zunanjo politiko, vojsko, gospodarski prostor in vladarjevo osebo. Slovensko javnost je zaznamovalo pestro politično dogajanje v »avstrijskem« delu države. V državnem zboru na Dunaju so o prihodnosti države razpravljali predstavniki šestnajstih dežel, ki so zastopali osem narodov in na ducate strank. Centralizem ali federalizem? Enakopravnost vseh narodov ali samo »velikih«? Za razumevanje zapletenih političnih razmer v tej državi uporabljajo zgodovinarji v zadnjih desetletjih dva koncepta: politična kultura in civilna družba.

Za avstrijskega zgodovinarja Ernsta Hanischa je politična kultura »splet usmeritev, razpoloženj in odnosov do političnih procesov in struktur«. Politična kultura je »politično relevantna podoba, ki jo imajo o svetu prebivalstvo, velike socialne skupine in funkcionalne elite«.²⁵

22 Edgar, *Habermas*, str. 42.

23 Kratka, a natančna opredelitev Foucaultovega pojma diskurz v: Roman Kuhar, *Medijske podobe homoseksualnosti*. Ljubljana: Mirovni inštitut (Media Watch), 2003, str. 14.

24 Diskurz velja v teoriji zgodovine za pomemben, a problematičen pojem. Več o tem Robert Jütte, *Diskursanalyse in Frankreich*. V: Joachim Eibach, Günter Lottes (ur.), *Kompass der Geschichtswissenschaft*. Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, UTB, 2006, str. 307–317.

25 Peter Vodopivec, *Politične in zgodovinske tradicije v srednji Evropi in na Balkanu (v luči izkušnje prve Jugoslavije)*. V: *ZČ*, 59 (2005), 3–4, str. 461, 462 (dalje: Vodopivec, *Politične in zgodovinske tradicije v srednji Evropi*).

V Avstriji se je razvila močna državnobirokratska tradicija. Modernizacije so se izvajale praviloma od zgoraj, civilna družba se ni povsem osvobodila vpliva države. Po drugi strani pa naj bi to omogočilo relativno zgodnjo izgradnjo države blaginje.²⁶ Politična kultura monarhije naj bi bila v nasprotju s sočasno civilno in zastopniško usmerjeno anglosaško politično kulturo. Ameriški zgodovinar Gary B. Cohen ponuja drugačno perspektivo. Opozarja namreč, da je bila ravno habsburška država tista, ki je omogočila razvoj političnih in institucionalnih prostorov za razvoj moderne civilne družbe. V razmerah 19. stoletja obsega civilna družba tisk, prostovoljna društva, politična gibanja in seveda politične stranke.²⁷

Liberalni društveni in tiskovni zakoni iz šestdesetih let 19. stoletja so obravnavali pravico do združevanja kot temeljno pravico.²⁸ Na oblasti so se menjavale politične stranke odličnikov, izvoljenih na osnovi omejene volilne pravice. Kljub temu se je civilna družba v veliki meri raztezala prek omejitev elektorata. Razmerje med civilno družbo in državo je po letu 1890 postajalo zelo dinamično. Državna administracija se je soočala s pritiski civilne družbe »od spodaj«, medtem ko so se visoki uradniki trudili zadržati staro tradicijo državne administracije »od zgoraj navzdol«. Širjenje volilne pravice in radikalizacija politike sta bila v tem obdobju splošna značilnost Evrope. V devetdesetih letih so v monarhiji množična politična gibanja ogrozila položaj uveljavljenih strank velikih posestnikov, konservativnega klera in meščanstva. Nova gibanja so ponujala drugačno, populistično pojmovanje skupnosti. In to ne glede na to, ali je šlo za sekularni radikalni nacionalizem in antisemitizem, katoliški ali sekularni agrarizem, urbani socialni katolicizem (na Dunaju) ali socialno demokracijo.²⁹ A glavni element politične nestabilnosti v državi so bila nacionalna nasprotja. Parlamentarna kriza zaradi Badenijskih jezikovnih naredb za Češko in Moravsko 1897 je privedla nasprotja

26 Ernst Hanisch, *Der lange Schatten des Staates. Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert, Österreichische Geschichte 1890–1990* (Hg. von Herwig Wolfram). Wien: Ueberreuter, 1994, str. 15 (dalje: Hanisch, *Der lange Schatten des Staates*).

27 Gary B. Cohen, Nationalist Politics and the Dynamics of State and Civil Society in the Habsburg Monarchy. V: *Central European History*. Zv. 40, No. 2 (jun. 2007), str. 245 (dalje: Cohen, Nationalist Politics and the Dynamics of State and Civil Society).

28 Helmut Rumpler, Von der »Bürgerlichen Öffentlichkeit« zur Massendemokratie. Zivilgesellschaft und politische partizipation im Vielvölkerstaat der Habsburgermonarchie. V: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918* (Hg. Helmut Rumpler, Peter Urbanitsch). Zv. VIII, 1. Teilband. Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2006, str. 9.

29 Cohen, Nationalist Politics and the Dynamics of State and Civil Society, str. 249–267.

med Čehi in Nemci do vrelišča.³⁰ Obstrukcije v državnem zboru na Dunaju so postajale vsakdanje sredstvo za doseg »nacionalnih« političnih ciljev. Uveljavitev splošne volilne pravice za moške z reformo 1906 pa ni odpravila sporov med narodi in politične nestabilnosti.³¹

SLOVENSKI OKVIR

Oblikovanje slovenskega nacionalizma na kratko najlažje predstavimo s pomočjo Hrochovega modela razvoja »majhnih evropskih narodov«. ³² Za prvi val modernizacijskega prodora je bila odgovorna intervencija države. Obsežne reforme habsburških vladarjev Marije Terezije in Jožefa II. v drugi polovici 18. stoletja so obsegale vzpostavitev moderne administracije, davčnega sistema, cerkvene reforme, uvedba splošnega šolstva itd. Temu je v zadnjih desetletjih 18. stoletja sledila faza intelektualnega zanimanja za življenje in jezik »ljudstva« (Hrochova faza A). ³³ Majhne skupine intelektualcev so si zadale »omikanje« ljudskega jezika na temelju že starega slovenskega knjižnega standarda, ki so ga v 16. stoletju izoblikovali protestanti. Zamišljen nacionalni prostor je bil razdeljen na različne dežele (Kranjska, Štajerska, Koroška, Istra, Trst, Goriška, del Ogrske), čeprav je imela Kranjska s slovensko večino in središčno lego potencial bodočega centra. Slovenščina je veljala za »jezik kmetov«, v mestih je prevladovala nemščina ali italijanščina. Začetek nacionalne agitacije (faza B) lahko po Hrochovem mnenju pri Slovencih postavimo v štirideseta leta 19. stoletja, v obdobje t. i. Metternichovega absolutizma, ko so nezadovoljni slovenski patrioti začeli s pridobivanjem somišljenikov za »narodno stvar«. Revolucionarno leto 1848 je prineslo prvi slovenski politični program »Zedinjena Slovenija«. Program je obsegal zahtevo po združitvi Slovencev v eno politično enoto (znotraj habsburške države), torej razbitje starih deželnih meja po »narodnih« kriterijih. ³⁴ Drugo polovico 19. stoletja pa je zaznamovala okrepitev moderni-

³⁰ Hanisch, *Der lange Schatten des Staates*, str. 230.

³¹ Cvirn, *Razvoj ustavnosti in parlamentarizma v habsburški monarhiji*, str. 214.

³² Glej Miroslav Hroch, *Društveni predvjeti nacionalnih preporoda u Evropi*. Zagreb: Srednja Europa, 2006.

³³ Miroslav Hroch, *Can Nation-Forming Processes be Used as a Criterion of Uneven Development*. V: Miroslav Hroch, Luda Klusakova, *Criteria and Indicators of Backwardness. Essays on Uneven Development in European History*. Praga, 1996, str. 134. Po mnenju zgodovinarja Joachima Höslerja se je prehod iz faze A v fazo B zgodil kasneje. Janez Cvirn to tezo zavrača. Glej Janez Cvirn, Joachim Höslner, *Von Krain zu Slowenien, ocena knjige*. V: ZČ, l. 2010, št. 3–4, str. 492.

³⁴ Vasilij Melik, *Leto 1848 v slovenski zgodovini*. V: Vasilij Melik, *Slovenci 1848–1918*. Maribor: Litera, 2002, str. 36.

zacijskih procesov: dokončen razkroj fevdalizma, železnica, (skromna) kapitalistična proizvodnja, razvoj trgovine, tiska, šolstva in predstavnškega parlamentarizma. Slovensko narodno gibanje je postalo politično gibanje, ki je poskušalo prodreti v institucije države.³⁵

Prehod v Hrochovo fazo c (množično nacionalno gibanje) bi lahko umestili v leta 1868–1871, ko so slovenski voditelji organizirali masovne manifestacije, na katerih so zahtevali »Zedinjeno Slovenijo« in enakopravnost slovenskega jezika. Za slovenski nacionalizem v zadnjih treh desetletjih habsburške monarhije je značilno: politični razcep na liberalce in katoliške konservativce (klerikalce), velike regionalne razlike, jugoslovanska usmeritev (težnja po političnem ali kulturnem povezovanju z Južnimi Slovani), kulturni razmah (velika produkcija literature in ostalih umetnosti s slovenskim značajem) ter ustvarjanje gospodarskega zaledja.³⁶

VSEBINA

Uradne, državne cenzure danes ne poznamo. Kljub temu slovenski medijski prostor oblikujejo dejavniki, ki v realnosti omejujejo medijsko svobodo: neodgovorni lastniki medijev, prekernost novinarskega poklica, kontroliranje vsebine s pomočjo umikanja (zasebnih ali državnih) oglasov itd.³⁷ Državna cenzura je bila v času habsburške monarhije dejstvo (»POGLAVJE 1). Pojavila se je skupaj z rojstvom moderne države in javnosti v času razsvetljenega absolutizma, višek je dosegla v prvi polovici 19. stoletja, ko je bila del policije. V letih 1863–1918 so tisk nadzorovala državna tožilstva, ki so morala dobiti obvezni izvod časopisa hkrati z začetkom distribucije. Prepovedano je bilo žaliti »nравnost in sramožljivost«, nagovarjanje k »sovražnim razprtijam« med narodi, hudodelstvo »motenje vere«, »podšuntovanje zoper državne ali občinske oblasti« ter seveda hudodelstvo »razžalitve njegovega veličanstva in drugih udov cesarskega rodu«. Že sodobniki so ugotavljali, da so zakoni zelo elastični (t. i. kavčuk paragrafi) in jih je lahko oblast brez posebnega navora uporabljala za omejevanje kritičnega tiska. Država je kontrolirala tisk tudi z ekonomskimi sredstvi, na primer z visoko varščino in s prispevki, kar je prizadelo predvsem časopisne projekte s šibkim ekonomskim ozadjem.

35 Peter Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice do samostojne države. V: Slovenska zgodovina od konca 18. do konca 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2006, str. 81.

36 *Ibidem*, str. 111–147.

37 Primerjaj Brankica Petković, Sandra B. Hrvatini, *In temu pravite medijski trg? Vloga države v medijskem sektorju v Sloveniji*. Ljubljana: Mirovni inštitut, 2007.

Slovenski časopisi so doživljali težke čase v šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja, v obdobjih ko so bili na oblasti nemški liberalci. Urednik slovenskega časopisa, je zapisal konservativni satirik Jakob Alešovec leta 1879, ve, kaj je pekel, saj ga je okusil že na zemlji. »Najhujši njegov preganjalec je državni pravdnik, kateri pogosto s konfiskacijo podere vse, kar je oni z velikim trudom v več dneh sezidal.« Poleg denarnih kazni lahko tožilec ljubeznivo uredi, da »pride urednik za par mesecev v samotno sobico na 'Žabjek' (Ljubljanski zapor – op. a.)«. A vzgojna kazen, trdi Alešovec, ne doseže svojega namena: »Vredniška zver pride iz zverinjaka še ljutejša nazaj, le nekoliko previdnejša postane.«³⁸ Dejanska svoboda tiska je bila nekje med zakonodajo ter razmerji politične in ekonomske moči v družbi. Je danes drugače?

Ker so bili mehanizmi kontrole tiska osredotočeni na kritiko države v podobi cesarja in državnih organov, so si iznajdljivi uredniki izborili prostor svobode drugje. Če primerjamo politične antagonizme v današnjih medijih z antagonizmi v slovenskem časopisju v obravnavanem času, hitro ugotovimo, da so bili politični boji nekoč veliko bolj zabavni. A zabavnost ima svojo temno stran: uporaba sovražnega govora je bila neprimerno bolj »svobodna« kot danes (→ POGLAVJE 2). Označevanje nasprotnikov za barabe, lumpe in golazen je bilo nekaj povsem običajnega. Socialna razmerja na lokalnem in globalnem nivoju so časopisi praviloma interpretirali s pomočjo preprostih generalizacij. Bistvo zgodbe ni bil dogodek, o katerem so poročali, ampak utrditev črno-belih razmerij med Našimi in Vašimi. Poglejmo primer. Leta 1904 je v kranjskem deželnem zboru divjal oster boj med klerikalci in liberalci. Voditelja obeh strank sta se na seji 7. oktobra zapletla v prostaški prepir. Uradni stenograf je zabeležil, da je Tavčar (vodja liberalcev) izjavil, da je Šušteršič (vodja klerikalcev) lažnivec. Slednji je zapustil govornico, odšel do Tavčarjevega mesta, kjer je tolkel po mizi, metal papirje v zrak in kričal: »Lažnivec! Sram vas bodi!« Napadeni Tavčar naj bi reagiral z besedo »Zverina«.³⁹ Katoliški časopis *Slovenec* je poročal, da je razburjeni Šušteršič Tavčarju zgolj upravičeno očital laganje. Liberalni *Slovenski narod* je videl situacijo drugače. Šušteršič naj bi »rjovel kakor oklana krava« in tulil: »Po gobcu vas bom usekal.«⁴⁰

38 Jakob Alešovec, *Ljubljanske slike, podobe ljubljanskega sveta pod drobnogledom*. Založil Jak. Alešovec, Ljubljana 1879, str. 121, 122.

39 Rok Stergar, Dr. Ivan Šušteršič proti Grofu Jožefu Antonu Barbu-Waxensteinu. V: *Zbornik Janka Pleterškega*. Ljubljana: Založba ZRC, 2003, str. 204.

40 *Slovenec*, 7. 10. 1904; *Slovenski narod*, 7. 10. 1904.

Z objektivnostjo se ni nihče obremenjeval. Uredniki/novinarji in politiki so bili pogosto ene in iste osebe. Omenjeni Tavčar je leta 1882 v *Slovenskem narodu* (kot anonimni dopisnik) hvalil čudovit govor dr. Ivana Tavčarja (samega sebe) na prireditvi v Zagrebu.

SLIKA 1: JAKOB ALEŠOVEC

Uredniku, pisatelju in konservativnemu satiriku Jakobu Alešovcu (1842–1901) je v zadnjih letih življenja opešal vid. Počasi se je zapustil in do smrti živel »na be-raški palici«. Alešovčevo smrt leta 1901 so časopisi izkoristili za politični boj. *Slovenski narod* je zapisal, da so ga klerikalci slepega vrgli na cesto »kot izprešano citrono«. *Slovenec* je odgovarjal, da so mu somišljeniki pomagali po najboljših močeh, liberalnemu piscu pa je priporočal naj pusti Alešovca pri miru, »ker še ni znano kak konec bo on vzel.«

Mediji so vedno ideološki – reflektirajo družbeno realnost in konstruirajo imaginarno razmerje med posamezniki in njihovimi eksistenčnimi pogoji. To se najlepše pokaže v primerih, ko poročajo o dogodkih, ki jih je težko razumeti. Ko se je leta 1873 sesula dunajska borza, slovenski prostor zaradi slabe razvitosti ni bil neposredno prizadet (»POGLAVJE 3). Za

razliko od razvitejših delov monarhije, kjer je vladala borzna vročica, je bilo v slovenskih deželah malo vlagateljev v delniške družbe. So pa ljudje tudi na periferiji doživljali krasni novi svet kapitalizma (na primer zadolženost kmetov zaradi modernizacije kmetijstva in železnice, konkurenca »kolonialnega« blaga). Gospodarsko svobodo so podpirali zgolj nemški liberalci, slovenski liberalci so se zavzemali za protekcionistično gospodarstvo. Najlažje je bilo konservativcem, ki jim je bilo vse jasno: borzni polom je božja kazen za brezbožni liberalizem, ki je hinavska pogruntavščina Judov. Borza je, so razložili v konservativnih *Novicah*, kraj, »kamor zahajajo ljudje vsake baže, bogatini in capini, judje in kristjani, da kupčujejo s papirnatim denarjem«. Kljub ideološki in provincialni omejenosti so slovenski konservativci dobro razumeli osnovni problem kapitalističnih borznih pretresov – naj pomaga država ali ne? »Zdaj pomagaj ti, vlada!« – kričijo judovski časniki in njihovi privrženci. S čem neki? Vendar ne s tem, da pride vratolomnim špekulantom denar naših davkov na pomoč!« Eden izmed razlogov borznega »kracha« 1873 so bili tudi nepremičninski baloni. »Za svet, kjer se imajo hiše zidati,« so poročale *Novice*, »se je plačevala taka cena, da so se norci smejali.«⁴¹ Vsiljuje se zanimiva primerjava med poročanjem o gospodarski krizi po letu 2008 in krizi leta 1873. Za današnje slovenske medije je značilno popolno sprejemanje medijskega diskurza, ki ga ponujajo finančne institucije. Slovenskim časopisom leta 1873 lahko sicer očitamo amaterizem, antisemitizem, konservativnost in provincialnost, ne moremo pa jim očitati pomanjkanje kritične distance do uveljavljenega ekonomskega sistema.

Če so imeli slovenski časopisi do ekonomije distanco, pa je gotovo niso imeli do (jugo)slovanstva, ki je bilo v tem času sestavni del slovenske nacionalne ideologije. Slovanstvo in jugoslovanstvo sta imela velik pomen za konstruiranje slovenske meščanske kulture, ki se je vzpostavljala kot nasprotje nemški in italijanski. Demonstrativno petje južnoslovanskih pesmi na prireditvah, objavljanje slovenskih avtorjev v časopisih, učenje ruščine ..., vse to je delalo slovensko meščanstvo drugačno od nemškega/italijanskega v istem mestu. Strategija »svoji k svojim« je lahko uspela šele takrat, ko se je uveljavila zavest o bistveni »kulturni« drugačnosti. Ko se je leta 1875 z uporom proti otomanski oblasti v Hercegovini začela »velika vzhodna kriza«, so vsi slovenski časopisi odločno podprli upornike, pa tudi rusko

⁴¹ *Novice*, l. 1873, št. 21, str. 163, 164.

armado v času rusko-turške vojne (☞ POGLAVJE 4). Za Turke niso našli lepe besede, prav tako ne za nemške liberalce, ki so simpatizirali s Turki. Turke so opisovali kot »krvopivce«, kugo, dedne sovražnike itd., uporniki pa so bili plemeniti krščanski Slovani. Seveda so nemški liberalci odgovarjali, da so »divjaki« tako uporniki kot Turki, vendar so uporniki bolj nevarni, ker jih podpira »aziatska« Rusija. Šlo je za zanimivo soočenje dveh orientalističnih diskurzov. Oboji so verjeli v premoč »evropske kulture«, različno mnenje so imeli o tem, kdo naj to »kulturo« nosi na Balkan. Čeprav je bila nemško-liberalna javnost leta 1878 proti priključitvi Bosne in Hercegovine, so bili prepričani, da ima »nemška kultura« civilizacijsko misijo na Balkanu. Slovenci pa so to vlogo pripisali Ruskemu carstvu, poslovanjeni habsburški monarhiji ter seveda sebi. Slovenci naj bi bili za južne Slovane »pravi ščit proti navaljivanjem nemškega elementa«,⁴² hkrati pa naj bi poslovanili »zapadno kulturo« in jo prenašali »doli na slovanski jug«.⁴³

Nacionalizem je ideologija, ki ljubi banalnost in lahkotnost. Glavno vprašanje nacionalizma je: kdo smo mi in kaj nas povezuje? Kako povezati množico ljudi, ki ni imela (in še vedno nima) prav veliko skupnega. Vzgajanje ljudi v narodnem duhu je zahtevalo prijeme, ki so nagovarjali širšo publiko. Ni lepšega načina za nagovarjanje množic, kakor je narodna pesem. V pesmi lahko narodno slavo dobesedno izpojemo in s pesmijo lahko vse povežemo (☞ POGLAVJE 5). Lahkotne pesmi se ne ukvarjajo z velikimi vprašanji, zanašajo se na čutenje ljudi, ki je za nacionalizem bistveno. Podobno kot se danes slovenski intelektualci pritožujejo nad vsebino slovenske narodnozabavne glasbe, se je že leta 1922 književnik Anton Funtek pritoževal nad banalnostjo »ponarodelih pesmi«. Še danes popularna pesem *Na jezeru* se začne z kitico: »Po jezeru bliz' Triglava čolnič plava sem ter tja. V čolnu glasno se prepeva, da odmeva od gore.« »Iz verza 'v čolnu glasno se prepeva',« je bil ciničen Funtek, »bi sklepal normalen človek, da je zbrana večja družčina v čolnu. Seveda pa te družčine ni v čolnu, to sklepaš iz naslednje kitice: 'Mile ptice po dolinah in planinah se bude / ker so čule pesem mojo, vsaka svojo žvrgole.' Torej vesla in poje v čolnu samo ena oseba!«⁴⁴ Racionalistični Funtek ni razumel bistva popularnih narodnih pesmi. Zapeta beseda dobi

42 *Slovenski narod*, 13. 12. 1870.

43 Ivan Prijatelj, *Slovenska kulturnopolitična zgodovina 1848–1895*. Knjiga IV, Ljubljana: DZS, 1961, str. 486 (v nadaljevanju: Prijatelj in št. knjige).

44 Anton Funtek, O besedilu naših popularnih pesmi. V: *Ljubljanski zvon*, l. 1922, št. 11, str. 645.

pravo moč šele takrat, ko se izgubi njen pomen. Člani nogometne reprezentance, ki mrmrajo besedilo himne, gotovo ne vedo, kaj pomenijo besede. Vedo pa, kaj pomeni himna.

SLIKA 2: Wiener Bilder, 26. 9. 1897

Leta 1897 so v dunajskem živalskem vrtu postavili afriški vas in naselili nekaj pripadnikov ljudstva Ašanti kot razstavne eksponate. V reviji Wiener Bilder so poročali, da je v tem času neka »zamorka« v živalskem vrtu rodila otroka, ki so ga razglasili za »dunajskega Ašantija«. Novinar je ugotavljal, da je Dunaj postal pravo kozmopolitsko mesto. Mogoče, se je spraševal novinar, bodo imeli v vrstah cesarskega regimenta Deutschmeister v prihodnosti celo črnega soborca.

Slovenska samopodoba se je izoblikovala v ostrem boju z nemškim in italijanskim nacionalizmom. Oba sta dokazovala, da sta nosilca »prave« kulture. Zato bi morali majhni narodi to kulturo prevzeti in ji priznati večvrednost, kar bi

v praksi pomenilo popolno kapitulacijo. Slovenski voditelji so torej razumeli, kaj pomeni vsiljevanje kulture. So zato bolj naklonjeno gledali na afriška ljudstva, ki so jim kolonialne velesile prinašale »civilizacijo«? Niti ne. Časopisi so Afričane slikali kot divjake in kanibale (»POGLAVJE 6). Na primer: »V Afriki je republiko Liberijo nagloma napadla četa divjih paganskih zamorcev, posekala 350 ljudi, potem spekla in požrla. Grozno djanje!«⁴⁵ Sicer pa je poleg divjštva izstopala še umazanost, animalična pohota in nizka inteligenca. Eden redkih poznavalcev Afrike je bil misijonar v Sudanu Ignacij Knoblehar (1819–1858). Knoblehar je v domovino pripeljal afriške otroke, ki so jih vzeli v varstvo in izobraževanje slovenski dobrotniki. V teoriji bi se morali ti ljudje vrniti v Sudan kot misijonarji. Vendar nekateri te naloge niso hoteli sprejeti in so se rajši potepali naokoli kot marginalci v svetu belih.

Medtem ko je leta 1897 v državnem zboru kultura dialoga padla na najnižjo raven (poslanci so se zmerjali in pretepali), so lahko Dunajčani v Pratru opazovali, kako živijo pravi divjaki. V živalskem vrtu so postavili afriško vas, kamor so naselil pripadnike ljudstva Ašanti iz Gane.⁴⁶ Ali so bili ti ljudje prostovoljno ponižani v razstavne živali, časopisi ne poročajo. Afričani gotovo niso bili krivi, da so poslanci v parlamentu tolkli »z deskami po mizah in se vedli kot zbesneli«, kljub temu so slovenski novinarji poročali, da se poslanci obnašajo kot »Ašanti-Zamorci«.⁴⁷ Če bi bilo to res, poslanci ne bi razgrajali po parlamentu, ampak bi mirno sedeli za ograjo v živalskem vrtu. Kot pravi divjaki.

⁴⁵ *Slovenski gospodar*, 18. 11. 1875.

⁴⁶ *Wiener Bilder*, 26. 9. 1897.

⁴⁷ *Slovenec*, 3. 6. 1897.

1. K ZGODOVINI CENZURE NA SLOVENSKEM

»Gre cesar tudi na stranišče? Vprašanje me strašno zaposluje in zato stečem k materi. – Še v zapor boš moral, odgovori mati. Torej ne hodi na stranišče.«⁴⁸

Anekdotična, ki jo je leta 1933 v svoji avtobiografiji zapisal nemško-judovski pisatelj in dramatik Ernst Toller, nazorno kaže, katero čustvo ima največ opraviti s cenzuro: strah. Na eni strani strah nosilcev moči, da jim bodo moč vzeli, na drugi strah podrejenih, da bodo posledice te moči začutili. Na eni strani strah moralistov, da bodo vrednote pokopane, na drugi strah svobodnjakov, da jim bodo zapirali usta.

Država je začela v slovenskih deželah nadzorovati tisk z začetkom razsvetljenega absolutizma.⁴⁹ O začetkih takšnega nadzora javne misli smo se pozanimali pri dr. Janezu Cvirnu⁵⁰, rednem profesorju zgodovine na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani: »Ob nastopu vladavine Marije Terezije je bila cenzura organizirana v smislu stanovske organizacije po posameznih deželah. Odločilno vlogo so imeli jezuiti, ki so v tem času obvladovali tudi univerzo. Toda pod vplivom Gerharda van Swietna, vladaričinega osebnega zdravnika, je v petdesetih letih 18. stoletja država relativno hitro prevzela nadzor nad cenzuro. Leta 1751 so ustanovili dvorno cenzurno komisijo za knjige, s tem je Dunaj postal tudi odločilno mesto v strukturi cenzurnih uradov.« Van Swieten je izpeljal reformo cenzure v razsvetljenem duhu, zato se je zapletel v konflikte s konservativnimi predstavniki plemstva in katoliške cerkve. Še zlasti je obtoževal jezuite, češ da pri ocenjevanju znanstvenih anatomskih knjig vidijo le pohujšljive stvari in iščejo zgolj »puhujšljive nuditete«. Kljub temu je bil sistem cenzure v tem času poln absurdov. Nanje je opozarjal tudi cesaričin sin in bodoči vladar Jožef II., ki nad cenzurno politiko svoje matere ni bil najbolj navdušen. V nekem pismu iz leta 1765 je zapisal, da je edina korist od cenzure ta, da so na Dunaju zbrane vse prepovedane knjige. »Leta 1777 je prišlo do absurdne situacije, ko je vladarica prepovedala tudi seznam prepovedanih knjig, da bi bralcem odvzela možnost seznaniti se s prepovedanimi knjigami.«

⁴⁸ Peter Solterdijk, *Kritika ciničnega uma*. Ljubljana: Študentska založba, 2003, str. 256.

⁴⁹ O razvoju cenzure v Evropi v 19. stoletju glej: Robert Justin Goldstein (ur.), *The War for the Public Mind*. Political Censorship in Nineteenth-Century Europe. Westport-Connecticut-London: Praeger Publishers, 2000.

⁵⁰ Pogovor z dr. Janezom Cvirnom sta avtorja opravila 21. 3. 2008. Neposredni citati brez referenc se nanašajo na ta pogovor.

Jožef II. je bil prepričan, da je treba podložnike vzgajati zato, da bodo v službi države in njenih interesov. Po njegovem bi morali biti interesi vsakega posameznika enaki interesom razsvetljenske države. Zato se je že na začetku svoje samostojne vladavine lotil nove ureditve cenzure. Kot opozarja Janez Cvirn, je bil novi cenzurni zakon iz leta 1781 »izrazito liberalen, določal je, da v Avstriji obstaja samo ena cenzura in je izhajal iz načela, da je bolje, če dovolijo tudi nekatera slaba dela, kot če bi prepovedovali izid dobrih in koristih del. Odlok je še posebno ločil med znanstvenimi deli in zadevami, namenjenimi širšem krogu bralcev. Za znanstvene tiskovine je bil zakon liberalnejši, med drugim je dopuščal izdajo protestantskih del. Do knjig, namenjenih širšim množicam, pa je bil odlok bolj restriktiven. Prepovedoval je npr. kakršnokoli smešenje vere, čeprav je dopuščal kritiko cerkve kot institucije.«

Nova cenzurna komisija Jožefa II. iz leta 1782 je zmanjšala število prepovedanih knjig s 5000 na 900. Prepovedani so bili večinoma pornografske knjige, ateistični spisi francoskih razsvetljencev in najudarnejše antiklerikalne brošure. V nasprotju z liberalnimi nazori pa je delovala tajna policija; njena naloga je bila odkriti vsakršno nezadovoljstvo med ljudstvom. Kljub temu so ukrepi cesarja omogočili večjo svobodo tiska. To se je kazalo v povečanju števila tiskanih del. Seveda je nova ureditev povzročila »pravi bum najrazličnejših brošuric in knjig, v katerih so smešili celo vladarja, kajti paragraf 3 tega zakona je izrecno dopuščal, da je lahko cilj kritike celo vladar, vendar pod pogojem, da se avtor podpiše pod svoj izdelek«.

Najprej so v novonastalem ozračju uživali Dunajčani, ki so med leti 1781 in 1784 lahko v roke vzeli kar 43 novih naslov različnih periodičnih publikacij. V avstrijskem prostoru so se pritiski cenzure povečali po revolucionarnih spremembah v Franciji 1789. Leta 1795, natančneje 22. februarja, je izšla generalna cenzurna odredba, ki je zaostрила cenzurne predpise. Na tej podlagi so izvajali cenzuro vse do leta 1810, ko so izdali, vendar nikoli uradno objavili, nov edikt o cenzuri, ki je veljal celo predmarčno obdobje. »Ta je dajal cenzorjem le grobe smernice. Šlo je za naredbe, ki jih je več kot očitno motiviral strah pred širjenjem idej francoske revolucije.«⁵¹ Leta 1801 so na Dunaju ustanovili Policijski in cenzurni dvorni urad, kar je pomenilo, da je državna cenzurna

⁵¹ Janez Cvirn, »Naj se vrne cenzura, ljubša bi nam bila« Avstrijsko tiskovno pravo in slovensko časopisje (1848–1914). V: Mateja Režek (ur.), *Cenzurirano. Zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes*. Ljubljana: Nova revija, 2010, str. 13 (dalje: Cvirn, »Naj se vrne cenzura«).

politika prešla v okrilje policije. Tej je uspelo vzpostaviti učinkovit nadzor nad tiskovinami. »S sistemom koncesij, ki jih je bilo mogoče izdajateljem v vsakem trenutku odvzeti, so (politični) tisk spremenili v bolj ali manj poslušno orodje v rokah režima.«⁵² Cenzura je bila v tem obdobju izrazito stroga pri vsem tisku, bila je tako rekoč vseobsegajoča, zato so si zlasti po letu 1840 avstrijski pisatelji na moč prizadevali, da bi prišlo do omejitve cenzure, vendar je bilo treba do ukinitve počakati do marčne revolucije 1848.⁵³

Temu je sledil pravi razcvet še zlasti političnega tiska v Avstriji. Do kakšnega »pomanjkanja« na »medijski sceni« je pripeljala stroga cenzura v predmračni dobi, nam pove že podatek, da je na Dunaju tekom leta 1848 na novo izšlo 155 časopisov.⁵⁴ A tiskovna svoboda je bila kratkega daha, saj je trajala le do poraza oktobrske revolucije. Nato je bila 13. marca 1849 sprejeta »postava zoper krivo rabo tiska«, ki je sicer odpravljala cenzuro, a je za prestopke zoper zakon uvajala sodni pregon.

Treba je bilo počakati do razglasitve februarске ustave leta 1861, da je pritisk na tisk nekoliko popustil.

V habsburški monarhiji sta po letu 1862 krojila vsebino časnikov Kazenski in tiskovni zakon,⁵⁵ ki pa ni izpolnil pričakovanj liberalne javnosti, saj je imel še vedno represivni značaj in je zahteval sodni pregon za številne primere kršitve zakona. Člen 516 je na primer določal: »Kdor v podobah ali z nečistimi dejanji nrvnost ali sramožljivost hudo in tako žali, da se očitno pohujšanje daje, je kriv prestopka, in naj se obsodi v hud zapor od osmih dni do šestih mesecev. Če se je tako žaljenje storilo po tiskovinah, naj se kakor pregrešek s hudim zaporom od šestih mesecev do enega leta kaznuje.«⁵⁶ Nadzor so opravljala državna tožilstva, ali povedano v takratnem jeziku, državna pravdnštva. Posebnega cenzurnega organa sicer ni bilo, vendar je bila organizacija izredno učinkovita, tako da so večino časopisov zaplenili že pred raznašanjem. Poglejmo nekaj primerov iz

52 Cvim, »Naj se vrne cenzura«, str. 15.

53 Več o cenzuri v predmarčnem času glej: Julius Marx, *Die österreichische Zensur im Vormärz*. Wien: Verlag für Geschichte und politik, 1959; Reinhart Siegert, *Zensur im Spiegel von Volksestoffem um 1848*. V: *Jahrbuch für Kommunikationsgeschichte*, zv. 8, l. 2006, str. 89–107.

54 Cvim, »Naj se vrne cenzura«, str. 21.

55 Več o razvoju tiskovnega prava v Avstriji: Thomas Olechowski, *Die Entwicklung des Presserechts in Österreich bis 1918*. Ein Beitrag zur österreichischen Medienrechtsgeschichte. Wien: Manz, 2004.

56 Zbirka avstrijskih zakonov v slovenskem jeziku, I. zvezek, Kazenski zakon. Ljubljana 1889, §. 516, str. 185 (dalje: Zbirka avstrijskih zakonov, Kazenski zakon, člen).

let pred prvo svetovno vojno, ki smo jih izbrskali iz fonda državnega pravnštva v Arhivu Slovenije.

SLIKA 3: MIROSLAV VILHAR

Izdajatelj časopisa *Naprej* Miroslav Vilhar v zaporu. Poleti 1864 je zaradi cenzure Vilhar preživel šest tednov v ljubljanskem zaporu (list *Naprej* je izhajal samo leta 1863, urednik je bil Fran Levstik), kar je tudi izkoristil za lastno promocijo. V zaporu je bil fotograf Ferdinand Bognar, ki je Vilharja fotografiral za rešetkami. Fotografije, pretihotapljene iz zapora, so somišljeniki prodajali »v narodne namene«.

Med vsebinami, ki so bile cenzurirane, so bile tudi tiste, za katere je bilo ugotovljeno, da žalijo sramežljivost in javno nravnost. Interpretacija zakona pa je bila relativna in odvisna od državnega pravnika in njegovega, tudi osebnega čutenja, kaj predstavlja žaljenje javne nravnosti. Tožilec je na primer ugotovil, da humoristični časopis *Bodeča Neža* v številki, ki je izšla 14. junija 1914, žali javno moralo. V eni izmed zafrkljivih novic, zaradi katere so številko zaplenili, so poročali: »Ljuba Neža. Mariborska straža z dne 5. t. m. je prinesla prav ginljiv popis nekega pogreba. Na koncu

poročila pa se je zgodila neljuba tiskovna pomota in je stalo napisano: Naj v miru poriva.«⁵⁷

V takšnih primerih so bile reakcije tožilstva zelo različne. Ostrina je bila odvisna tudi od posameznika in njegove interpretacije, kot tudi od tega, ali je bil bolj ali manj dovzeten za žalitve npravnosti. Vsekakor so bili v časopisju objavljene dovtipi, šale in podobno, ki so namigovali na spolnost. Večina jih ni bila cenzurirana.

Četudi je cenzor več člankov v časopisu označil kot neprimerne – omenjenega, pa še eno notico ter pesem – deželno sodišče humorističnega lista ni zaplenilo in prepovedalo nadaljnega razširjanja te številke zaradi njih, ampak zaradi notice, ki je poročala o tiskarskem škrtatu v mariborski tiskarni. V obrazložitvi pa so zapisali: »Na omenjenem mestu je ponovitev domnevno storjene tiskarske napake skozi uporabo, z ozirom na kontekst, splošno razumljive vulgarne oznake za izvršitev spolne združitve, izvršeno grobo žaljenje npravnosti in sramežljivosti in zaradi tega je ugotovljen prestopok po 516. členu kazenskega zakonika.«⁵⁸

Glede na število zaplenjenih člankov na podlagi člena, ki je prepovedoval žaljenje javne morale, pa lahko ugotovimo, da so bili takšni v manjšini. Država je pozornost posvečala predvsem besedilom, ki bi lahko razžalili veličanstvo ali ude cesarskega rodu, žalili zakonito priznane Cerkev ali vzbujali sovraštvo zoper narodnosti in verske družbe. Takšnih člankov pa v zadnjih letih habsburške monarhije ni manjkalo. Liberalni list *Slovenski dom* je nameraval objaviti članek z naslovom »Zakaj evropski narodi Nemce sovražijo«, vendar je cenzura ustavila izdajo in zaplenila 2800 izvodov časopisa. Pisec članka je nemški narod odkrito obtožil vojaškega hujskanja. »Vedno lahko nastane požar, strašna evropska vojna, ki bo zahtevala na stotisoče nedolžnih življenj in pripravila na milijone ljudi ob njihovo premoženje. In temu je glavni vzrok vedno Nemčija, ki ima povsod vmes svoje prste, povsod hujska in podpihuje ali pa izziva druge države.«⁵⁹ Besedilo pa ni postalo sporno, dokler pisec od obravnave Nemcev v Nemčiji ni prešel na obravnavo Nemcev v Avstriji, seveda s poudarkom na odnosih med Slovenci in Nemci. Cenzor je menil, da je v tem delu članka kršen 302. člen kazenskega zakonika, ki je prepovedoval spodbujanje k sovražnosti zoper narodnosti, predvsem pa nagovarjanje prebivalcev države k sovražnim

57 Arhiv Republike Slovenije, AS 351 Državno pravdnštvo, Ss (tiskovne zadeve) 1914, fasc. 22, spis 38/14, (dalje ARS, AS 351).

58 *Ibidem*.

59 ARS, AS 351, Ss 1911, spis 66/11.

razprtijam. »Tudi mi Slovenci se ne moremo prav nič ogrevati za Nemce. Mi imamo predvsem opravka z avstrijskimi Nemci. Ti so še hujši kot pa njihovi bratje v rajhu. Mislijo, da so oni edini gospodarji v naši državi, zatirajo pa vse nememške narodnosti.«⁶⁰ Tudi po francoski revoluciji, zlasti po letu 1848, ko so Slovenci začeli živeti narodno življenje, ugotavlja avtor, so Nemci ta razvoj še vedno ovirali. Ugotovljene krivice, ki so se godile v zgodovini, se morajo končati, ker pa so Slovenci miren narod in mirna kri le redko zavre, se je treba poizkusiti najprej dogovoriti, vendar: »Tako ne more iti več dalje. Mi Nemcev ne sovražimo, smo namreč preveč miroljuben narod. Kot pa so sedaj razmere, ne moremo živeti mirno drug poleg drugega. Na svoji zemlji hočemo biti enakopravni. Ako pa se Nemci nočejo mirno dogovoriti, mora nastati med njimi in nami boj na življenje in smrt. Ta boj je potem nujen, ker tako zahteva naš narodni obstoj in naša narodna čast.«⁶¹ V zlatih časih kulturnega boja na Slovenskem je bila na udaru peresa večkrat tudi Cerkev. Žalitve verskih skupnosti je obravnaval člen 303: »Kdor na očitnem kraju ali pred več ljudmi, ali v natisnjenih delih, razširjanih podobah ali pisanjih nauka, šege ali naprave kake v državi zakonito priznane cerkve ali verske družbe zaznamuje ali v nič devati skuša, ali njenega verskega služabnika razžali, kadar božjo službo opravlja, ali kdor se med njenim očitnim bogoslužnim opravilom nespodobno vede, tako da utegne druge pohujšati, je kriv pregreška, če to dejanje ni hudodelstvo motenje vere (§. 122), in naj se kaznuje s hudim zaporom od enega do šestih mesecev.«⁶²

Bil je velikonočni čas leta 1912. Marsikatera miza se je šibila pod pirhi, šunko in potico, našli pa so se posamezniki, ki jim je ta idila presedala. Cesarsko kraljevo državno pravdnništvo je 12. aprila v Ljubljani telefonsko sporočilo policiji, da je odredilo zaplembo časopisa *Slovenski dom*, ki naj bi izšel naslednjega dne. Liberalno usmerjeno glasilo, namenjeno kmečkemu prebivalstvu, na splošno ni skoparilo s kritiko katoliških politikov, ki so bili takrat na oblasti. V zobeh je imelo tudi duhovščino in verske obrede. Neki dopisnik iz Mokronoga se je še zlasti posvetil opisu »žegna« velikonočnih dobrot v farni cerkvi. Poudaril je, da sicer nima nič proti tej starodavni navadi, vendar: »diši še vedno kolikor toliko po verski blaznosti. Radi bi vedeli, ako je šunka po blagoslovu kaj težja ali okusnejša. Pred dvema leti je neka

60 *Ibidem*.

61 *Ibidem*.

62 Zbirka avstrijskih zakonov, Kazenski zakon, §. 303, str. 115.

ženska se nekoliko preveč poslužila tega žegnana, tako da je klicala sv. Urha na pomoč, ter oddajala blagoslovljeno na kraju, katerega v javnosti ne imenujemo«. ⁶³

SLIKA 4: Osa, 25. 8. 1906

Kultivirani meščani branijo Ljubljano (liberalno trdnjavo) pred naskokom podivjanih klerikalcev. Karikatura izraža vzvišenost in hkrati ogroženost pred prevlado katoliške politike v deželi.

Pisca je predvsem zbudlo v oči obnašanje mežnarjevega sina. Po naročilu župnika se je menda postavil pred vrata in zahteval denar pred blagoslovom. Če ga kakšna žena ni imela, je terjal pirhe, ali pa je po pisanju pisca kratko malo ni pustil v cerkev. Dopisnik ni dvomil, da je s tem dejanjem

63 ARS, AS 351, Ss 1912, spis 5/12.

tamkajšnji župnik pokazal nedopustno lakomnost: »Kako so si delili po Vstajenju te prisiljene darove, denar in jajca, mežnarjev sin in župnik Heinrich Bukowitz, nam ni znano. Neka ženska, ki ni posebno navajena kupovati božjega blagoslova z jajci, se je izrazila: Le čak, hudič, drug let bom pa same klopotce prinesla!«⁶⁴

Dopisnik iz Mokronoga je sklenil, da bi bilo to še najbolj prav. Državni pravdnik pa je, nasprotno, ugotovil, da članek krši § 303 kazenskega zakona in da ga bralstvo ne sme videti. Deželno sodišče se je strinjalo. Sodbo je utemeljilo s trditvijo, da je pisec v spornem članku zasmehoval in žalil cerkveno posvečenje velikonočnih jedi kot običaj katoliške cerkve.

Najbolj pa so bili cenzorji občutljivi za žalitve presvetlega cesarja in njegove rodbine, kar sta obravnavala naslednja člena: »§. 63. Kdor cesarju spoštovanje ukrati, naj se zgodi le-to z osebnim razžaljenjem, z grdenjem, hudim ogovarjanjem, ali zasramovanjem, očitno ali pred več ljudmi izrečenim, po natisnjenih delih, s podajanjem ali razširanjem podob ali pisanj, se zakrivi s hudodelstvom razžalitve Veličanstva, in naj se kaznuje s težko ječo od enega do pet let. §. 64. Ako se takošna dejanja, ali dejanske razžalitve store zoper druge ude cesarskega roda, jih je, če se v njih ne najde hujše kaznovano hudodelstvo, z ječo od enega do pet let kaznovati.«⁶⁵

Junija 1912 so v Ljubljano dobesedno pridrveli ugledni gosti. Dunajska smetana, med njimi tudi nekateri člani cesarske rodbine, se je med avtomobilskim izletom blagovolila ustaviti tudi v glavnem mestu Kranjske. Pozdravila sta jih deželni glavar dr. Ivan Šušteršič in župan dr. Ivan Tavčar. Prvi vodja klerikalcev, drugi vodja liberalcev. Pri časopisu *Zarja*, sicer glasilo slovenskega delovnega ljudstva, so bili odločno proti. Kot socialiste jih je motila razsipljenost »bogatašev«, navzočnost Habsburžanov pa se jim ni zdela pomembna. Članek z naslovom »Nepotrebno lakajstvo«, ki bi moral iziti 22. junija, ni nikoli prišel na svetlo. Cenzor je kot nedopustni del članka z rdečim svinčnikom podčrtal te vrstice: »In tudi zavoljo Habsburžanov, ki so se dirke udeležili, ni bilo treba gospodoma dr. Šušteršiču in dr. Tavčarju, da sta kot uradni zastopnika hitela na dirkališče, ker po našem splošnem prepričanju mestni župan in deželni glavar nista dvorna lakaja.«⁶⁶ Cenzurirani pisec je še dodal,

64 *Ibidem*.

65 Zbirka avstrijskih zakonov, Kazenski zakon, §. 63, §. 64, str. 31.

66 ARS, AS 351, Ss 1912, spis 9/12.

da sta se šla oba gospoda zgolj nastavljat, če bi jima morda po naključju kakšen »orden padel na suknjo.«⁶⁷ Deželno sodišče je cenzurni ukrep opravičilo z razlago, da je časnik označil avtomobilski izlet kot »odvečno zasebno zabavo« in da sta se s poklonom cesarjeve rodbine oba velmoža ponižala v dvorna lakaja: »Jasno je, da je članek z zasmehovanjem kršil spoštovanje do članov cesarske rodbine.«⁶⁸

V novi jugoslovanski državi je na pravnem področju najprej zavladala zmeda, saj je več kot desetletje obstajalo kar šest različnih pravnih območij. Zakon o tisku za celotno Kraljevino SHS je bil sprejet leta 1925, enotni kazenski zakonik pa šele leta 1929. Do takrat so na Slovenskem veljali stari avstrijski zakoni. V prvem členu novega tiskovnega zakona je bilo zapisano: »Tisk je svoboden«⁶⁹, a je bil še vedno nad njim izvajan nadzor s strani državnega pravdnništva. Dodatno je bil zaostren po uvedbi šestojanuarske diktature leta 1929 z novim oziroma noveliranim tiskovnim zakonom, ki je ponovno uvajal cenzuro.⁷⁰

Sicer pa, menjave oblasti v 20. stoletju niso prinesle veliko novega, kar zadeva nadzorovanje tiska in širjenje svobode govora. Cesarja je zamenjal kralj, kralja pa predsednik. Ne samo zakoni, tudi metode, ki jih je uporabljalo tožilstvo, so ostale podobne. Učinkovito preprečevanje širjenja neprijazne vsebine je pač zahtevalo »insajderja«, ki je lahko zagotovil preventivni poseg. Uradne cenzure v socialistični Jugoslaviji ni bilo, a je bila vsakdanja praksa vse kaj drugega. Kmalu po končani vojni leta 1945 so nove oblasti sestavile seznam prepovedanih knjig, ki so jih morale izločiti knjižnice in knjigarne.⁷¹ Posebna oblika cenzure v drugi Jugoslaviji je bil »upor« delavcev v tiskarni, ki so se večkrat »spontano« uprli tiskanju neprimernih vsebin.

Danes, ko živimo v državi, ki zagotavlja svobodo govora in sploh celo paleto pravic, morajo tisti, ki si želijo, da določene vsebine niso objavljene, delovati drugače. Državni nadzor je zamenjal ekonomski. Na vsebine se lahko vpliva

67 *Ibidem*.

68 *Ibidem*.

69 Zakon o tisku Kraljevine SHS, Ljubljana 1925.

70 O cenzuri v prvi Jugoslaviji glej: Marjan Drnovšek, Nadzor nad komunisti-emigranti in cenzura, str. 67–89; Jure Gašparič, Cenzura v času kralja Aleksandra, str. 89–99; Andrej Studen, Ukrepi cenzure na Štajerskem neposredno po objavi Koroščevih punktacij, str. 99–113. Vse v: Mateja Režek (ur.), *Cenzurirano. Zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes*. Ljubljana: Nova revija, 2010.

71 O tem glej Aleš Gabrič, Cenzura v Sloveniji po drugi svetovni vojni. Od komunističnega Index librorum prohibitorum do ukinitve »verbalnega delikta«. V: *Primerjalna književnost*, l. 2008, str. 63–77; Marjan Horvat, Prepovedi in zaplembe tiskane besede v Sloveniji 1945–1980. V: Drago Jančar (ur.), *Temna stran meseca. Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990*. Ljubljana: Nova revija, 1998, str. 126–139.

prek odškodninskih tožb, še zlasti pa s pomočjo denarja za oglase.⁷² Dobra zakonodaja je za preprečevanje takšnih vplivov ključna, vendar črke na papirju niso dovolj.

⁷² O tem Karmen Erjavec, Melita Poler Kovačič, Nove oblike cenzure v slovenskem novinarstvu: oglaševalska cenzura. V: Mateja Režek (ur.), *Cenzurirano. Zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes*. Ljubljana: Nova revija, 2010, str. 269–282.

2. »BRCAJO, ROHNE IN ŠKRIPAJO Z ZOBMI« –

K ZGODOVINI POLITIČNIH BOJEV V ČASOPISIH
NA SLOVENSKEM V AVSTRIJSKI USTAVNI DOBI
1861–1918

Od sodobnega novinarja se pričakuje, da je objektivni in politično korekten. V zadnjih letih pa se v Sloveniji od novinarjev zahteva predvsem uravnoteženost. Omenjene lastnosti naj bi skupaj odražale zrelost demokratične družbe in predvsem medijev, ki naj bi dokončno presegle politične delitve. Mediji naj bi bili nad politiko, v sferi, ki vse dogajanje objektivno opazuje in nadzoruje ter vsakemu udeležencu odmeri enako veliko mero pozornosti. »Večina novinarjev, če se tega zavedajo ali ne, je vzgojenih v zagovornike ideologije, ki se ima za neideološko, ki se izdaja za naravno sredino, za samo težišče modernega življenja.«⁷³ Ta postavitev medijev v vlogo nekakšnih posrednikov pa nujno zahteva razmišljanje, ki se mora za vsako ceno obvarovati oznake ideološko. »Resnica« je zato vedno nekje vmes. Nasprotujoče si strani so tako ne glede na stališče vedno postavljene v enakovreden položaj, mediji pa o vseh poročajo enako. Uravnoteženosti mora biti zadoščeno. Vsi naj povejo vse, o vsem pa naj se odloči ljudstvo.

Začetki prvih političnih časopisov so bili povsem drugačni. Za časopisje, ki je v prvi vrsti poročalo o političnem dogajanju, je bilo namreč značilno, da je nastalo kot organ oziroma glasilo določenega političnega tabora oziroma politične stranke. Besedišče, ki so ga namenili konkurenčnemu taboru, je bilo od vsega začetka ostro, a je s stopnjevanjem napetosti postajalo tudi vse bolj nesramno in žaljivo. Odvisno od domišljije avtorja. Objektivni in pravi pa je bil samo en pogled.

Leto 1861 v habsburški monarhiji označuje obnovitev ustavnega življenja. Spone neoabsolutizma so popustile in dovolile oblikovanje političnih združb. V večini slovenskih dežel sta se tako kmalu oblikovali dve stranki, slovenska oziroma narodna stranka ter nemška oziroma ustavoverna stranka (na Primorskem so imeli to vlogo Italijani). Stranke v tem času še niso bile močno organizirane, ampak bolj skupine somišljenikov z neformalnimi voditelji. Prve volitve ustavne dobe še niso prinesle ostre nacionalne delitve,

73 John Pilger, Svoboda pa prihodnjič. *Medijska preža*, l. 2007, št. 29, str. 30.

je bila pa ta vse bolj očitna v časopisju.⁷⁴ Na Kranjskem sta si v tem času na nasprotnih straneh stala nasproti *Laibacher Zeitung* in *Novice*, ki pa nista bila povsem politično usmerjena. *Laibacher Zeitung* je bil namreč uradni časopis, *Novice* pa so bile bolj poljudno-strokovno glasilo. Pisci v »Laibacherici« so zagovarjali liberalno državo na temeljih ustave. Problem njihovih stremeljenj je bil predvsem v odrekanju teženj drugih narodov po lastni uveljavitvi znotraj monarhije. Nemška omika in kultura naj bi bili nujnost pri doseganju višjih ciljev, vse drugo pa naj bi povzročilo konec napredka. Nemška stran je zato ves čas poskušala prikazati slovenska stremljenja kot stranpota, ki deželo odmikajo od svobode in civilizacije. »Medtem ko v zahodni in severni Evropi vladata omika in enotnost, na vzhodu srečamo razbitost na tisoče pisanih cap, različnosti v hrani in pijači,« je maja 1861 razglabljal pisec v *Laibacher Zeitungu*: »Fragmenti ljudstev, ki iz mnogih razlogov niso sposobni ustvarjati lastne kulture, se skušajo zapirati vase in sovražijo vse, kar je tuje. Narodnostna gibanja se na solidarnost interesov ne ozirajo in se zavzemajo za stališča, s katerih se ne vidi nič drugega kakor domači zvonik.«⁷⁵

Posebno rada pa je nemška stran očitala Slovencem, da so za vso znanost in kulturne dosežke, iz katerih se Slovenci učijo, tako ali tako zaslužni le Nemci in nemški jezik. »Pameten človek bo najmanj ugovarjal temu,« je junija 1861 pristavil novinar v *Laibacher Zeitungu*, »da bo slovenski jezik postal bolj kultiviran, ko se ga bo lahko učilo temeljito brati in pisati. Ampak če se ne bo oziralo na nemški jezik, nemško znanost, nemško npravstvenost in kulturo in vse to ne bo upoštevano kot glavni dejavnik (nosilci sedanjih slovenskih nacionalnih teorij so vso svojo znanost in kulturo sesali iz nemškega medu), potem se bo moral vsak, kateremu je resnično mar dežele Kranjske, temu postaviti odločno nasproti.«⁷⁶

Bleiweisove *Novice* »Laibacherici« niso ostale dolžne: »Dozdeva se nam, da bi pri nas na razvalinah našega naroda radi povzdignili bandero nemške 'kulture'. Kultura je v vsakem jeziku mogoča; Gerki in Rimci so jo kdaj imeli in kakor

74 Glej: Vasilij Melik, O nekaterih vprašanih slovenske politike v začetku šestdesetih let 19. stoletja. V: Vasilij Melik: *Slovenci 1848–1918* (ur. Viktor Vrbnjak). Maribor: Litera, 2002, str. 222–238.

75 *Laibacher Zeitung*, 24. 5. 1861. Glej: Dragan Matić: Nemci v Ljubljani 1861–1918. Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, Ljubljana 2002, str. 15 (dalje: Matić, *Nemci v Ljubljani*). Primerjaj diskurz o vzhodni Evropi: Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilisation on the Mind of the Enlightenment*. Stanford University Press 1994 (dalje: Wolff, *Inventing Eastern Europe*).

76 *Laibacher Zeitung*, 22. 6. 1861.

so Nemci kulturo sesali iz gerških in latinskih, tako jo tudi mi lahko sesamo iz vseh teh in tudi nemških.« V drugem delu pa se je razboriti »košček papirja« posvetil uredniku *Laibacher Zeitung* dr. Issleibu, ter mu zabrusil, da je tako ali tako tujec v deželi. »Dobro vemo, da Vam in ljudem vašega bandera ta 'košček papirja' strašno preseda in da moti ose in sršene v drugem taboru. Al kako more drugače biti, ko je vredništvo njeno v rokah vrednika, kateremu je kranjska dežela čista 'terra incognita', ki besedice ne razume tistega naroda, ki prebiva v njej in še celo misli, da ga je Bog poslal za luč 'nemške kulture' v slovensko deželo. Laibacherca pa naj lepo pohlevna bo in Boga hvali da ima od druge strani pomoči, da more živeti in naj ne žali 'koščka papirja', ki se tudi brez primere z Laibacherco, more imenovati 'charta magna' ravnopravnega slovenskega naroda.«⁷⁷ Očitki, da so v nemškem taboru tako ali tako sami tujci ali pa odpadniki od slovenstva (vodja nemškega tabora je bil dolgo časa najbolj znan odpadnik iz slovenskega tabora Dragutin Dežman, ki se je čudežno »spremenil« v Karla Deschmanna), so ustavoverce najbolj skeleli, Slovenci pa so jih zato toliko raje ponavljali.⁷⁸

Napetosti so bile v drugi polovici 60. let že tako ostre, da so se začeli pojavljati razni incidenti. Še posebno resni so bili pretepi med člani slovenskega telovadnega društva Južni Sokol in nemškega Turnvereina. Pretep, ki se je zgodil leta 1867 v veži hiše trgovca Schantla, kjer so Sokoli so ob navzočnosti ljubljanskega župana obdelali člana Turnvereina, je odmeval po vsej državi.⁷⁹ *Novice* so 7. avgusta 1867 zaradi običajnih očitkov, ki so leteli na Slovence, da z žaljivim pisanjem »dražijo in mir med ljudmi razdirajo«, objavile članek, ki je izšel v dunajskem časopisu *Neue Freie Presse*. Nemški časopis je Slovence obravnaval kot zapite in podivjane barbare. »Najnovejše dogodbe ljubljanske obračajo pazljivost na raj in domovino male slovenske stranke v državnem zboru, na Kranjsko. Nje pravi paradíž je Dolensko. Izobraževanje je tamkaj že tako napredovalo, da znajo od sto ljudi kaki trije brati in pisati. Učenje nemškega jezika je na kmetih, kakor se samo ob sebi razume – prepovedano.« Časopis pa je očitno imel vir, ki je bil doma iz Kranjske, saj je v prispevku zaničevalno govoril tudi o žlahtni kapljici, ki jo pridelujejo na Dolenjskem. »Čemu

⁷⁷ *Novice*, 26. 6. 1861.

⁷⁸ O odpadništvu Dragotina Dežmana glej: Janez Cvirn, »Kdor te sreča, naj te sune, če ti more, v zobe plune«. Dragotin Dežman in slovenstvo. V: *Zgodovina za vse*, l. 2007, št. 2, str. 35–55.

⁷⁹ Dragan Matić, Pretep v Šantlovi veži. V: *Zgodovina za vse*, l. 1999, št. 1, str. 13–24.

tudi toliko zmešnjave delati v glavah, katerih obzorje vinske kleti omejujejo. Kdo ne pozna slovečega kranjskega pridelka, kateri je ravno sred pota od vina k jesihu ostal in katerega le pridelovalec spozna in pije.«⁸⁰

SLIKA 5: *Wiener Bilder*, 20. 11. 1898

Prepir v poslanskih kloph dunajskega parlamenta.

Sam incident so v *Novicah* seveda videli kot lokalni pretep, ki so ga Nemci izrabili za gonjo proti Slovincem: »Že v zadnjem listu smo povedali, kaj časnikiarji počenjajo zavoljo tepeža ki se je pripetil v Ljubljani, zato ker so bili

⁸⁰ Citirano po: Matić, *Nemci v Ljubljani*, str. 49, 50.

neki Sokolci zraven, čeravno je pri tem tepežu, ki so ga tudi *Novice* grajale, bil samo hlapec, ki se je bil z vilami postavil, nekaj poškodovan, ki je pa že precej drugi dan svoja navadna opravila opravljal.« Kljub vsemu pa je incident začetek obdobja, ki je bilo za slovenski tabor sila neprijazno.

Zaostrovanje med taboroma se je v naslednjih letih nadaljevalo; ločnica je postala ostra in je temeljila predvsem na nacionalni pripadnosti, ki v tem obdobju že zdaleč ni bila jasna, ampak stvar osebne izbire. Svetovnonazorska opredelitev še ni stopila v ospredje, čeprav se je v drugi polovici 60. let okrepila in notranje še bolj razdelila slovenski tabor na liberalne mladoslovence in klerikalno-konservativne staroslovence.⁸¹

Oba tabora, nemški in slovenski, sta že kmalu prepoznala potrebo po lastnem političnem časopisu, ki bo deloval kot glasilo stranke. O nujni lastnega političnega glasila je slovenski tabor na glas razmišljal od začetka ustavne dobe 1861. Tako je od 2. januarja leta 1863 do septembra istega leta, kot prvi slovenski samostojni politični list, izhajal časopis *Naprej*, ki sta ga izdajala Fran Levstik in Miroslav Vilhar.⁸² Med leti 1865 in 1867 pa je v Celovcu izhajal *Slovenec*, ki ga je urejal Andrej Einspieler. Po propadu tega je v Ljubljani s *Slovenskim jugom* še istega leta poizkusil mladoslovenski krog, a neuspešno. Leto kasneje pa so projekt bolje zastavili slovenski liberalci na Štajerskem in tako je 2. aprila leta 1868 v Mariboru začel izhajati *Slovenski narod*. Njegovo uredništvo pa so oktobra leta 1872 prenesli v Ljubljano, kjer je leta 1873 začel izhajati kot dnevnik.⁸³ Konservativni del slovenskega tabora je svoj politični list z imenom *Slovenec* dobil oktobra istega leta. Že svoji prvi številki pa je napovedal, da bo boj bil tako z nemškimi ustavovernimi liberalci kot tudi z liberalnim slovenskim časopisom *Slovenski narod*, ki je »narodu v škodo in spridenje, ne pa v korist.« Nemški ustavoverci na Kranjskem so z ustanavljanjem lastnega časopisa imeli manj težav. Tako je v Ljubljani že avgusta 1868 izšla prva številka *Laibacher Tagblatt*, uradnega organa

81 Vasilij Melik, Slovenska politika v drugi polovici sedemdesetih let 19. stoletja. V: Vasilij Melik, *Slovenski 1848–1918* (ur. Viktor Vrbnjak). Maribor: Litera, 2002, str. 485–493 (dalje: Melik, Slovenska politika v drugi polovici sedemdesetih let 19. stoletja).

82 Ivan Prijatelj, *Levstikov politični list »Naprej«*. Razprave znanstvenega društva za humanistične vede, Ljubljana 1925, str. 197.

83 Peter Vodopivec, *Od Pohlínove slovnice do samostojne slovenske države. Slovenska zgodovina od konca 18. do konca 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2006, str. 84 (dalje: Vodopivec, *Od Pohlínove slovnice do samostojne slovenske države*).

ustavovernega društva, ki si je zadal za razvojni cilj, da postane eden boljših »bojnih« listov na avstrijskem jugu.⁸⁴

SLIKA 6: KLUB DEŽELNOZBORSKIH POSLANCEV SLS

Klub deželnozbornih poslancev Slovenske ljudske stranke (SLS) 1908–1913. Vodja stranke dr. Ivan Šušteršič sedi v stolu na sredini. Katoliška narodna stranka se je leta 1905 preimenovala v SLS. V liberalni javnosti je bila poznana kot »klerikalna stranka«, stranka duhovščine.

Slovenski tabor je v tem času pretresala delitev na liberalni in konservativni del. Nemški liberalni tabor, ki je sicer še dolgo časa vztrajal, da je nadnacionalen (leta 1868 so Nemci v Ljubljani ustanovili Ustavno združenje)⁸⁵, pa se je vse bolj prehajal v odkriti nemški nacionalizem. Sredi sedemdesetih let je ostra politika nemško-liberalne vlade pripeljala do tega, da je slovenski tabor ponovno strnil vrste.⁸⁶ V praksi je to pomenilo, da sta časopisa *Slovenec* in *Slovenski narod* prenehala z medsebojnim obtoževanjem – začelo se je obdobje t. i. slogaštva. Nemška prevlada v deželi Kranjski je trajala vse do leta 1879, ko so se razmerja sil obrnila. Na lokalni ravni se duhovi med liberalci in konservativci

84 Dragan Matić, *Laibacher Tagblatt* in časopisi kranjskih Nemcev. V: *Slovenska kronika XIX. stoletja, 1861–1893*. Ljubljana: Nova revija, 2003. Glej tudi: Tanja Žigon, *Nemško časopisje na Slovenskem*. Ljubljana: Študentska založba, 2001, str. 52.

85 Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice do samostojne slovenske države*, str. 86.

86 Melik, *Slovenska politika v drugi polovici sedemdesetih let 19. stoletja*, str. 486.

niso nikoli povsem pomirili. Velik prispevek k prihajajoči ponovni politični ločitvi pa je imel nastop bojevitega goriškega klerika Antona Mahničiča, ki je napadal vse, kar je dišalo po liberalnosti.⁸⁷

V začetku devetdesetih let, ko se je počasi končevalo obdobje vlade grofa Eduarda Taaffeja (1879–1893), v kateri so sodelovali tudi slovenski politiki vseh prepričanj, se je tudi v slovenskih deželah pojavilo odkrito strankarsko življenje. Najprej se je to zgodilo na Kranjskem, kjer so si slovenski politiki zaradi prevlade v deželi lahko privoščili odkritejši nazorski boj. Leto 1896 je prineslo državnozborsko volilno reformo, s katero so nekoliko povečali ozko volilno pravico, ki pred tem ni zajela niti kmečkih slojev, niti nižjih slojev v mestih. Dodali so peto, splošno kurijo, v kateri so imeli volilno pravico vsi moški, starejši od 24 let.⁸⁸ Prepričevanje množic je postalo vse bolj pomembno. Na Slovenskem sta prevladovali liberalna in katoliška, klerikalna stranka, socialdemokrati pa še niso prišli do veljave.⁸⁹

Medijska podoba se je prilagodila ponovni delitvi duhov, še zlasti na Kranjskem. Dovoljena so bila vsa sredstva: podtikanja, zmerjanja, obtožbe in laži. Ko je liberalni prvak in ljubljanski župan Ivan Hribar vprašal urednika *Slovenskega naroda*, Miroslava Malovrha, kaj bo storil, ko bo javnost ugotovila, da zaradi neke afere v časopisu lažejo, je ta odgovoril: »Naprej bomo lagali, dokler nam ljudje verjeli ne bodo!«⁹⁰ Na katoliški strani pa se je pri brezkompromisnem političnem boju še zlasti odlikoval politik in publicist Evgen Lampe. Liberalci na Kranjskem so leta 1896 stopili v zaveznitvo z nemško stranko na Kranjskem.⁹¹ Desetletje na prelomu stoletij je minilo v znamenju klerikalne opozicije in sodelovanja liberalcev z Nemci v kranjskem deželnem zboru. Pot liberalne strani je šla odtlej navzdol, katoliške pa navzgor.⁹² Katoliška stranka je namreč ugotovila, da gre demokratizacija v smeri splošne volilne pravice v prid njej in ne liberalcem. Krščansko-socialna struja v stranki se je zelo angažirala pri reševanju socialnih vprašanj na podeželju (na

87 Glej: Egon Pelikan, *Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem*. Maribor: Založba Obzorja, 1997, str. 23.

88 Vasilij Melik, *Volitve na Slovenskem, 1861–1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 1961, str. 8.

89 Pregledno o nastanku pol. strank glej: Andrej Pančur, *Nastanek političnih strank*. V: *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992*, knjiga 1. Ljubljana: INZ, 2005, str. 31–35.

90 Jurij Perovšek, Janez Evangelist Krek in slovenski liberalizem. V: Andrej Vovko (ur.), *Krekov simpozij v Rimu*. Celje: Mohorjeva družba, 1992, str. 82.

91 Janko Pleterski, *Nekaj vprašanj slovenske zgodovine v desetletju 1894–1905*. Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju. Maribor: Založba Obzorja, 1981, str. 41.

92 Vasilij Melik, *Pomen Kreka za slovensko zgodovino*. V: *Krekov simpozij v Rimu*. Celje: Mohorjeva založba, 1992, str. 225.

primer ustanavljanje zadrug). Pri delu na terenu in ustanavljanju različnih katoliških organizacij se je lahko naslonila na tisočletno organizacijsko strukturo cerkve in ugled duhovnikov v vaškem okolju. Liberalci so se zato znašli pred veliko dilemo. Splošna in enaka volilna pravica za moške v avstrijskem delu monarhije je bila zgolj vprašanje časa. Po mnenju avstrijskega zgodovinarja Lotharja Höbelta je cesar uporabil uvedbo splošne moške volilne pravice kot kazen za stranke »srednjega stanu« zaradi neodgovorne politike v desetletju pred letom 1907.⁹³ Čeprav so se slovenski liberalci s to novostjo načeloma strinjali, pa so si bili povsem na jasnem, da bo to privedlo do dominacije klerikalcev. Katoliška stran se je po letu 1901 na deželnem nivoju angažirala za splošno volilno pravico, liberalci pa so se zaradi vpliva katoliških ustanov na podeželju temu nasprotovali, ali pa so volilno pravico pogojevali s prepovedjo agitacije iz *duhovniške prižnice in spovednice (t. i. kancelparagraf)*.⁹⁴ Ko je dal ministrski predsednik marca 1906 kranjskemu deželnemu zboru predlog volilne reforme, je postalo liberalcem jasno, da je ta pisana na kožo klerikalcem in nemški stranki. Splošne in enake volilne pravice tudi ta predlog ni vseboval, pač pa zgolj uskladitev »zastopstva interesov« z načelom splošne volilne pravice. Liberalci so se odločili za obstrukcijo v deželnem zboru, ki so jo izvedli na seji 4. aprila 1906.⁹⁵ Deželni zbor je v tem času že zasedal v novi moderni stavbi na Kongresnem trgu, današnjem sedežu ljubljanske univerze.

Kot nazoren primer medijskega stanja v tem času bomo v nadaljevanju primerjali poročila o tej obstrukciji v obeh glavnih političnih časopisih: liberalnem *Slovenskem narodu* in katoliškem *Slovincu*. Pri *Slovincu* so poročanje začeli bombastično: »Liberalci so izgubili pamet. Kakor bi jih krč lomil, tako se zvijajo, brcajo, rohne in škripajo z zobmi.« Na omenjeni seji so liberalci že na začetku izjavili, da bo volilni zakon sprejet »le preko naših teles«. Novinar *Slovenca* je ob tem pripomnil, da se prav gotovo »zanašajo na obširnost svojih teles«. Obstrukcija v tedanji avstrijski

93 Lothar Höbelt, *Well-tempered Discontent: Austrian Domestic Politics. V: The last Years of Austria-Hungary. A Multi-National Experiment in Early Twentieth-Century Europe* (ur. Mark Cornwall). Exeter: University of Exeter Press, 2002, str. 50.

94 Zvonko Bergant, *Kranjska med dvema Ivanoma. Idejno-politično soočenje slovenskega političnega katolicizma in liberalizma na prehodu iz 19. v 20. stoletje*. Ljubljana: Inštitut za globalne politične študije, 2004, str. 307. Kancelparagraf je bil uveden v Kraljevini shs z Vidovdansko ustavo 1921, in to ravno na zahtevo slovenskih liberalcev. Glej: Jurij Perovšek, *Slovenska politika in uvedba kancelparagrafa v prvi jugoslovanski državi*. V: Bojan Balkovec (ur.), *Jugoslavija v času*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2009, str. 105–117.

95 Janez Cvim, *Deželnozborska volilna reforma na Kranjskem*. V: *Slovenska kronika XX. stoletja*, knjiga 1. Ljubljana: Nova revija, 1995, str. 85.

politični kulturi ni pomenila zapuščanje seje, ampak mo-tenje razprave z vzkliki in raznimi pripomočki. Tega ukrepa, pogosto videnega v dunajskem državnem zboru, so se v tem primeru oprijeli tudi slovenski liberalci.⁹⁶ Pisec v *Slovenecu* je to vsekakor zanimivo dejavnost poskušal čim bolj osmešiti: »Naenkrat izvlečejo liberalci izpod pultov razno orodje, instrumente itd. ter prično delati koncert. Hribar pritiska na piščalko, ki je v rabi pri bicikljih, Tavčar piska na piščalko za otroke in proslavlja s tem otročjo svojo politiko, Pirc tolče na rene, Arko vrti ragljo, dr. Marajon piska na malo trompeto, Supančič tudi piska, Božič vrti okolu roke, kakor bi se potapljal, Ferjančič proslavlja svoj 'ekstra statum' s kravjim zvoncem.« Seveda se katoliški politiki niso mogli zadržati, da slednjemu ne bi zabrusili: »Na vrat obesite zvonec!« Novinar, ki ni bil brez smisla za komedijo, je natančno opisal menjavanje instrumentov. Tavčar je, na primer, dobil v roke možnar »in kot liberalni apotekar tolče v možnarju zdravila za liberalno prehlajenje«. Liberalci so v zbornico prinesli tudi pravo glasbo: »Božič prinese v zbornico gramofon. Dolgo časa ga sestavlja in po dolgem času res spravi v kup. Postonjski Arko ga navije.« A gramofon »nič kaj dobro ne špila«, zato so ga pustili in »vzeli zopet rene in piščalke v roke.« Zadevo z gramofonom je rešil tehnično nadarjeni župan Hribar »in glej njemu zaigra silno lepo«. Ker je obstrukcija naporna zadeva, so se mnogi poslanci utrudili: »Ob 1/4 12 ropotajo samo trije liberalci. Hribar na bicikliško piščalko. Pirc z možnarjem in Tavčar z renicami, od katerih se kar ločiti ne more. Hribarja boli že roka; Pirc izvleče iz žepa flaškon in se krepča kot pristni čednik s šnopsem.«⁹⁷

Novinar liberalnega *Slovenskega naroda* je zadevo videl nekoliko drugače. Bolj kot komičnost liberalne predstave je poudarjal njeno mogočnost. Po njegovem so narodnonapredni poslanci povzročali »infernalni ropot«. Pozornost je obrnil predvsem na občinstvo, ki je sejo spremljalo v galeriji. To naj bi vpilo: »Heil Žlindra!⁹⁸ Klerikalci so lopovi, klerikalci so lumpi, izdajalci! /.../ Hrup je bil nepopisen. Klerikalci so bili blede kot smrt in so tavalii semintja.« Ko je prišel v dvorano deželni predsednik Schwarz, naj bi ga

96 Več o obstrukcijah, glej: Janez Cvirn, *Razvoj ustavnosti in parlamentarizma v habsburški monarhiji. Dunajski državni zbor in Slovenci 1848–1918*. Ljubljana: FF, 2006, str. 224 (dalje: Cvirn, *Razvoj ustavnosti*).

97 *Slovenec*, 4. 4. 1906.

98 Vodji slovenskega političnega katolicizma dr. Ivanu Šušteršiču so nasprotniki očitali goljufije s prodajo žlindre – »afera žlindra«. Glej: Janko Pleterski, Dr. Ivan Šušteršič, *Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma*. Ljubljana: Založba ZRC, 1998, str. 114.

ljudstvo pozdravilo z izrazi »Abzug Schwarz! Marš ven! Pojdi k tržaškim kur...! In vse polno drugih psovk.« To se je zdelo liberalnemu novinarju povsem na mestu. V dvorani se je pojavil tudi ljubljanski škof Jeglič, ki je bil že po svoji funkciji član zбора. Liberalni novinar ni čutil do njega nobenega spoštovanja. Označil ga je za čudno prikazen in maškaro, ki si ga je publika na galeriji pošteno privoščila: »Z galerije je grmelo: Abzug škof! Ven s škofom! Ven ga vrzite. Škof ima že tako neinteligenten obraz, zdaj, ko je bil v zadregi, pa je delal nadvse smešne obraze.«⁹⁹ Najbrž ni potrebno poudarjati, da katoliški pisec liberalnega navdušenja v galeriji ni opazil. *Slovenec* je zapisal, da je občinstvo podpiralo katoliške politike, razen posameznih liberalcev, ki so jih »udušili« klici »Živela volilna reforma«. Med liberalci naj bi bila najbolj glasna kar žena dr. Ivana Tavčarja: »V Tavčarjevi loži ploskajo obširne roke nežne Tavčarjeve gospe napenjanju svojega soproga, ki postaja ob napornem trobenju vedno bolj rudeč.«¹⁰⁰

Razposajenim liberalcem dosežen hrup še vedno ni zadostoval, zato so v dvorano privlekli »veliki boben društvene godbe«. Liberalni *Slovenski narod* je s ponosom zapisal, kakšen učinek je imelo to hrupno orožje: »Instrumentov je bilo vse polno v zbornici, a prišli so še hujši, taki da so se omehkuženim ljudem kar živci trgali, namreč velikanske činele in velikanski boben ter piščal za avtomobile. Ko je Pirc udarjal ob činele so Nemci in klerikalci kar bežali iz zbornice.« Parajočemu hrupu navkljub je postalo dvema katoliškim poslancema dolgčas, zato sta »dobila tarok-karte in jela kvartati. Prav imenitno sta jih metala kakor v kakšni beznici.«¹⁰¹ Pisec pri *Slovincu* pa je opazil, da sta se prebudila liberalna poslanca »Arko in Ferjančič«, ki sta znova začela zvoniti »s kravjim zvoncem. Pri tem se opaža, da je Ferjančič svoj poklic res zgrešil.«¹⁰² Deželni predsednik se je sčasoma naveličal in prekinil sejo. A to liberalcem ni veliko pomagalo. Na volitvah po sprejeti volilni reformi 1908 so klerikalci dobili absolutno večino v deželnem zboru. Liberalci se do konca monarhije 1918 niso več dokopali oblasti v deželi Kranjski.¹⁰³

⁹⁹ *Slovenski narod*, 4. 4. 1906.

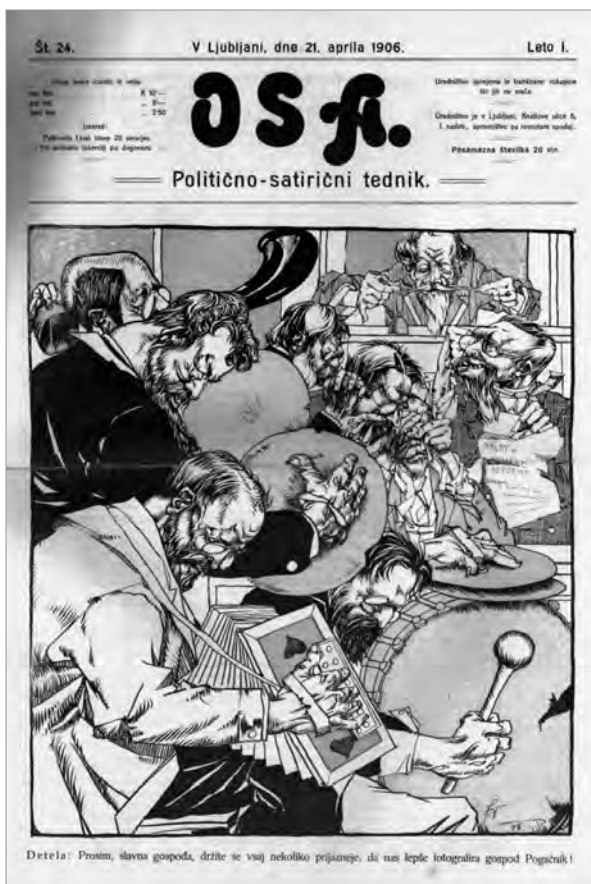
¹⁰⁰ *Slovenec*, 4. 4. 1906.

¹⁰¹ *Slovenski narod*, 4. 4. 1906.

¹⁰² *Slovenec*, 4. 4. 1906.

¹⁰³ Padec liberalcev po demokratizaciji volilnega sistema ni bil samo slovenski fenomen. Na prvih volitvah podlagi splošne in enake volilne pravice za moške 1907 so uspeli tiste stranke, ki so se s svojo »mrežo« uveljavile med ljudmi. To pa so bile predvsem socialdemokratske in katoliške stranke. Glej: Helmut Rumpler, *Österreichische Geschichte 1804–1914, Eine Chance für Mitteleuropa, Bürgerliche Emanzipation*

SLIKA 7: *Osa*, 21. 4. 1906

Obstrukcija liberalcev v Kranjskem deželnem zboru 1906. Obstrukcija je pomenila motenje parlamentarne razprave s povzročanjem hrupa. Poslanci so v ta namen uporabljali činele, rogove, kravje zvonce, bobne in celo harmoniko.

Zgornji primer poročanja je bil samo eden izmed mnogih. *Slovenski narod* in *Slovenec* nista nikoli našla skupnega jezika. Seveda je res, da so poročevalci pri tako ekscesnem dogodku, kot je bila obstrukcija leta 1906, zlahka našli zanimivosti, ki so pritegnile bralce in potegnili vodo na svoj mlin. Če ne drugega s tem, ko so zamolčali neprijetne podrobnosti za »njihovo stranko«. Pri tem pa jim je šla na roko

und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie. Wien: Verlag Carl Ueberreuter, 1997, str. 552 (dalje: Rumpler, *Eine Chance*). Podobno je bilo po ostalih evropskih državah. Glej: Eric Hobsbawm, *The Age of Empire 1875–1914*. London: Abacus, 2008, str. 96.

splošno ozračje v monarhiji, kjer so nacionalni in ideološki spori doživljali višek. Pozivov na boj do konca tudi v ostalih delih večnacionalne države ni manjkalo. Takšne obstrukcije v dunajskem parlamentu so bile nekaj povsem vsakdanjega, vse bolj pogosti pa so bili tudi pravi parlamentarni pretepi.¹⁰⁴ Zavedati se moramo, da parlamentarcev niso spremljale televizijske kamere, fotografije v dnevnem časopisju pa so bile izredno redke. Edini način obveščanja zainteresirane publike je bilo novinarsko poročanje v časopisih. To je pomenilo dvoje: večjo možnost za manipulacijo ter potrebo po slikovitem in podrobnem poročanju. Temu primeren je bil tudi slog pisanja, ki bi ga lahko označili za odkritosrčno navijaškega. Pomembna je bila tudi »zabavljajska« komponenta, ki je bila namenjena zabavi ideološko prepariranega bralca. Seveda so se norčevali zgolj iz nasprotnikove strani. Največkrat z uporabo mehanizma, ki ga danes imenujemo sovražni govor. Poleg vedno prisotnega antisemitizma (pri tem je prednjačila katoliška stran, sramovali pa se ga niso tudi liberalci), so slovenske časopisne strani polnile neslane šale in dovtipi o »liberaluhih«, »klerikalni svojati«, »nemčurjih«, »rudečkarjih«, »laški sodrgi«, »aziatskem madžarskem divjaštvu« itd.

Ena izmed značilnosti, ki je pomembno določala medijsko sceno pri Slovencih v letih 1861–1918, je bilo dejstvo, da so bili novinarji in uredniki hkrati tudi politiki in umetniki. O kakšni politični nepristanosti ni moglo biti govora. »Narodni voditelji« so večkrat prišli v položaj, ko so morali komentirati lastne politične odločitve. Pri tem jim je pomagalo pravilo, da se avtorji člankov podpisujejo zgolj s šiframi. Tako je, na primer, dr. Ivan Tavčar pod šifro napisal več poročil o navdušujočih govorih, ki jih je imel dr. Ivan Tavčar na slavnostnem banketu. Omenjeni manever si je privoščil leta 1882, ko je v *Slovenskem narodu* poročal o obisku Slovencev v Zagrebu in je med opisi raznih slovesnosti samoljubno »dobesedno ponatisnil kar štiri svoje govore«. Seveda ni pozabil dodati navdušenih klicev »Živio«.¹⁰⁵ Ko se je razmahnilo strankarsko življenje, je politika pravzaprav prevzela celoten časopis. Odgovornost za vsak, še tako življenjski in trivialen problem, vsak vaški ali gostilniški pretep, so novinarji praviloma naprtili nasprotni stranki.¹⁰⁶ Podobno

104 Več o pretepih v dunajskem državnem zboru: Cvirni, *Razvoj ustavnosti*, str. 228–232.

105 Opombe Franceta Bernika v: France Bernik (ur.), *Pisma Frana Levca I*. Ljubljana: SAZU, 1967, str. 283.

106 Glej: Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice do samostojne slovenske države*, str. 111–127. Podobno je bilo z mednacionalnimi spori: Pieter Judson, *Guardians of the Nation*. Cambridge-London: Harvard University Press. 2006, str. 10.

je bilo z gospodarskimi in socialnimi problematikami. Nauk je bil jasen: poglejte kakšne stvari uganjajo pripadniki nasprotne strani, boj proti njim mora biti neizprosen, z njimi ne more biti nikakršnega kompromisa.

3. »ZA MASTNE DOHODKE LASTNE« – ČASOPISI NA SLOVENSKEM O FINANČNI KRIZI LETA 1873

Sedanja kriza kapitalizma je vsekakor dokaz, da ponovno živimo v »zanimivih časih«. Komentatorji različnih prepričanj in predznanj jo nenehno primerjajo s krizo leta 1929. Je večja kot takrat? Globlja? Bo imela sedanja kriza tudi tako daljnosežne politične posledice? Primerjanje s preteklimi dogodki in procesi pa je nehvaležen posel. Še vsaka dosedanja kriza kapitalizma je imela nekaj posebnosti in nekaj splošnih potez. O krizi leta 1929 se veliko govori, skoraj ničesar pa ne slišimo o prvi takšni krizi, ki je oplazila slovenske dežele. Gre za zlom dunajske borze leta 1873. Na nek način je bila kriza leta 1873 prav tako prelomna: prvič v srednjeevropskem prostoru se je pokazalo, da ima ideologija svobodnega trga svojo nepredvidljivo in temačno stran.

Habsburška monarhija v 19. stoletju ni bila med najbolj razvitimi državami. Kljub temu je igrala politiko velike sile, kar ni delovalo ugodno na razvoj gospodarstva. Potem ko je bila izrinjena iz Nemčije in severne Italije in ko se je leta 1867 preoblikovala v Avstro-Ogrsko, so se gospodarstvu obetali lepši časi. V avstrijskem delu države, kamor so večinoma spadale tudi slovenske dežele, se je začelo obdobje rasti. Politično so vladali nemški liberalci, ki so zagovarjali tako osebne svoboščine kot svobodno trgovanje. V nacionalnem smislu pa so delovali kot zavzeti nemški nacionalisti, ki so v razvoju drugih nacionalizmov, še zlasti slovanskih, videli zaostalost in napad na liberalizem.¹⁰⁷ Čeprav se je dunajska vlada v preteklih letih držala principov bančnega monopola, pa je po letu 1867 povsem obrnila ploščo. Še bolj velikodušno je odprla vrata delniškim družbam, in to ne samo na področju bančništva in železnic, ampak tudi za gradbena podjetja in industrijo.¹⁰⁸ Pri tem je zgolj slepo sledila trendom v Evropi, kjer je vladalo »globoko in osupljivo zaupanje v ekonomski liberalizem,« kar ni bilo presenetljivo, saj je svobodno kapitalistično podjetništvo prinašalo izvrstne rezultate.¹⁰⁹ Razvitejše dele monarhije (kamor slovenske dežele niso spadale) je zavzelo pravo delniško navdušenje.

107 O vplivu političnih bojev na gospodarske reforme glej: Andrej Pančur, Vpliv političnih in nacionalnih bojev na gospodarske reforme. Primer avstro-ogrskih valutne reforme leta 1892 in vloga Slovencev. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 2, 1999, str. 39–50.

108 Rumpler, *Eine Chance*, str. 456. O avstrijski gospodarski politiki glej še: Alois Brusatti, *Österreichische Wirtschaftspolitik vom Josephinismus zum Ständestaat*. Wien: Jupiter, 1965.

109 Eric Hobsbawm, *The Age of Capital 1848–1875*. London: Abacus, 1998, str. 53.

Na višku tega zanosa je bilo leta 1872 ustanovljeno 1005 novih delniških družb, delničarji pa so se rekrutirali iz vseh socialnih slojev. Ob 25. obletnici cesarjevega vladanja je bila za leto 1873 na Dunaju načrtovana velika svetovna razstava, kar je pripeljalo do gradbene mrzlice, ki je v nebo pognala cene zemljišč, najemnine in seveda tudi življenjske stroške. Delničarji so dobivali visoke dobičke. Med investitorji in ustanovitelji delniških družb je bilo vedno več taktih, ki niso razpolagali z nikakršnim kapitalom, ampak so, da bi ljudi pripravili do nakupa deleža podjetja, svoje posle vodili s pomočjo nepokritih kreditov.¹¹⁰

Borza se je začela majati aprila 1873. Bleščeča otvoritev svetovne razstave 1. maja je zbujala upanje, ki se je razblinilo že dober teden pozneje. Na »črni petek«, 9. maja 1873, se je dunajska borza zlomila. Razstava, ki naj bi prikazovala »apoteozo liberalnega kapitalizma«, se je spremenila v simbol njegovega prvega neuspeha. Mnogi obrtniki, trgovci in uradniki, ki so se predali borzni špekulaciji, so izgubili vso premoženje. Samo neposredno po katastrofi je bilo registrirano 152 samomorov.¹¹¹ Gospodarske posledice krize so bile sicer dolgotrajne, vendar se je, kot trdijo v zadnjih desetletjih ekonomski zgodovinarji, vpliv krize na razvoj gospodarstva močno precenjeval. Po trditvah avstrijskega zgodovinarja Helmuta Rumplerja je kriza v monarhiji »sicer prekinila predhodno konjunktorno rast in več kot za dve desetletji upočasnila gospodarski razvoj, vendar pri tem ni globlje ali radikalneje posegla v gospodarsko razvojne težnje, saj ni vodila v gospodarski zlom, temveč h 'koncentraciji in utrditvi novega industrijskega sistema'«. Kriza je dno menda dosegla leta 1876 nato pa je po dveh dobrih kmetijskih letinah in dejstvu, da padec delnic ni prizadel državnih vrednostnih papirjev, prišlo počasi do preobrata.¹¹² Vlada je krizo reševala s posojili, z regulacijo in zniževanjem davkov, z državnimi podporami, raznimi obrtnimi fondy, s poddržavljanjem železnic in še zlasti z zaščitnimi carinskimi merami. Z novimi bančnimi ustanovami je utrdila bančni sistem in se usmerila proti zlatemu valutnemu standardu.¹¹³ Kljub temu je zaradi padanja cen prodajnih proizvodov in

110 Rumpler, *Eine Chance*, str. 463.

111 *Ibidem*, str. 464, 465.

112 Peter Vodopivec, *Velika gospodarska kriza 1873 in Slovenci. V: Prispevki za novejšo zgodovino*, l. 1999, št. 2, str. 26 (dalje Vodopivec, *Velika gospodarska kriza 1873 in Slovenci*).

113 Glej: Andrej Pančur, *V pričakovanju stabilnega denarnega sistema*. Celje: Zgodovinsko društvo, 2003, str. 213. Glej še: Eduard März, Karl Socher, *Währungund Banken in Cislathanie*, v: Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch (ur.), *Die Habsburgmonarchie 1848–1918*, Band I, *Die wirtschaftliche Entwicklung*. Wien 1973, str. 323–368.

zaostreni konkurenci, kar so preživela le podjetja, ki so »šla skozi proces bolečega prestrukturiranja, med ljudmi vse bolj nastajal vtis, da živijo v obdobju 'velike depresije'. Poslovni optimizem se je vrnil šele 1896.«¹¹⁴

SLIKA 8: *Der Floh*, 24. 5. 1873

Procesija za rešitev propadle borze. Karikatura vsebuje klasične antisemitske elemente: zlato tele in Davidova zvezda na banderi, podobe bogatih Judov z »judovskimi nosovi« itd.

Borzni polom pa je imel pomembne in daljnosežne politične in psihološke posledice. Liberalizem je začel izgubljati svojo privlačnost. Kriza je okrepila konservativne nazore, antiliberalizem in še zlasti antisemitizem. Na pohodu so bile tudi socialistične ideje, ki pa v tem času še niso prišle do izraza. Diskreditirani nemški liberalci so leta 1879 dokončno izgubili politično oblast.¹¹⁵ Nova vlada Eduarda von Taffeeja, pri kateri so sodelovali tudi Slovenci, je začela s konservativnimi socialnimi reformami, ki so vsebovale tudi ukrepe v prid delavcem. Pri tem so uporabljali strategijo korenčka in palice. Po eni strani so hoteli umiriti »rdečo nevarnost« s policijskimi ukrepi, po drugi pa s socialno zakonodajo, ki je bila ena boljših v tedanji Evropi.¹¹⁶

114 Andrej Pančur, Črni petek na dunajski borzi. V: *Kronika XIX. stoletja 1861–1883*. Ljubljana: Nova revija, 2003, str. 261.

115 *Ibidem*, str. 262; Vodopivec, *Velika gospodarska kriza 1873 in Slovenci*, str. 32.

116 Rumpler, *Eine Chance*, str. 480, 483; Andrej Pančur, *Socialna misel v drugi polovici 19. stoletja*. V: Zdenko Čepič (ur.), *Preteklost sodobnosti*. Ljubljana: INZ, 1999, str. 23.

Obrobne pokrajine, kamor so spadale slovenske dežele, so bile manj prizadete, saj so bile zaradi zaostalosti manj vpete v globalizacijo 19. stoletja. Leta 1881 je bilo na ozemlju današnje Slovenije še 81,1 % kmečkega prebivalstva.¹¹⁷ Podatki o vplivu krize na življenje v slovenskih deželah so skromni. Zadolženost kmetov je bila povezana s splošno modernizacijo kmetijstva in parno prometno revolucijo, kriza je seveda samo še dodala svoje. Nekoliko se je zaustavila izgradnja železniškega omrežja, maloštevilni premožnejši pa se niso upali spuščati v denarna tveganja. Neposrednih posledic je bilo sicer malo, kljub vsemu pa so tudi na Slovenskem lahko občutili stagnacijo in depresijo, ki jo je povzročila kriza in ta se je vlekla vse tja do osemdesetih let, ko se je v gospodarski razvoj spet vrnil v tirnice napredka. Kriza in njej sledeče razmere pa so tako dvignile tudi spoznanje gospodarstvenikov iz slovenskega tabora o pomenu kapitala, posojilnic in sploh pomena razvitega bančnega sistema.¹¹⁸ Večina političnih in gospodarskih veljakov na Slovenskem, naj so bili svetovnonazorsko ali narodno povsem drugače usmerjeni, je gospodarski liberalizem zavračala in se zavzemala za protekcionistično gospodarsko usmeritev. Po krizi pa slovenski tabor ni imel več glasnejših zagovornikov gospodarskega liberalizma. Je pa na moči dobilo splošno protiliberalno razpoloženje.¹¹⁹

V konservativnih *Bleiweisovih Novicah* niso imeli nikakršnih dvomov, kdo je kriv za nastalo stanje: »Omenili smo v zadnjem listu, da med denarne barantače na Dunajski borsi je vdarila strahovita finančna strela, koja je na kant djala sto in sto taci ljudi, ki so si svoje žepe polnili od denarne igre na borsi, ti pa so za sabo potegnili toliko družih po več krajih, da se dandanes še ne več, koliko nesreče bode iz vsega tega. Na kant je prišlo mnogo velic in bogatih špekulantov; na kant so prišle nekatere Dunajske banke, da ne morejo plačati, kar bi imele; na kant gre zaporedoma vsak dan po sto družih ljudi, ki so bili v kaki zvezi z unimi. Zato se je že nekoliko nesrečnežev vstrelilo, zaklalo ali zavdalo, nekteri so znoreli itd. Tako, na priliko, se je vstrelil vitez Gustav Boschan, veliki trgovec in bankir, zavdal se je neki branjevec itd. Samo iz teh dveh nasprotnih izgledov (veliki trgovec in branjevec!) bralci naši lahko sodijo, v kako

117 Jasna Fischer, Zagate v kmetijstvu. V: *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992*, knjiga 1. Ljubljana: INZ, Mladinska knjiga, 2005, str. 72.

118 Vodopivec, *Velika gospodarska kriza 1873 in Slovenci*, str. 28–31.

119 *Ibidem*, 36–37. O tem še: Andrej Pančur, *Gospodarski in socialni nazori v 80. in 90. letih 19. stoletja na Slovenskem* (magistrska naloga). Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1999.

različne kroge sega resk in tresk borsni ali 'Krach', kakor mu nemški časniki pravijo.«¹²⁰

Velik del krivde so *Novice* pripisale vladajočim nemškim liberalcem, ki naj bi se okoristili s finančnimi mahinacijami. Po dunajskem listu *Tresor* so povzeli nekatere zanimive ugotovitve, ki slikovito spominjajo na sodobno finančno krizo. Na primer velika vloga nepremičnin: »Razuzdana špekulacija je sama sebe vjedla, kajti zadnje čase se je vrgla celo na tako stran, ki od nekdanj velja za najnevarnejšo. Za svet, kjer se imajo hiše zidati, se je plačevala taka cena, da so se norci smejali, in kupovali so se na špekulacijo po silni ceni taki prostori, o katerih se je vedelo, da se še veliko let ne bode moglo nič zidati. Plačevalo pa se je vse to z delnicami (akcijami), ki pa imajo papirnato vrednost, ki je danes taka, danes taka.«¹²¹ Lahkotno ustanavljanje bančnih ustanov je samo še prililo olja na ogenj: »Poleg tega pa je tudi znano, kako so nekateri ustanovniki bank (*Gründer*) in njih opravniki (*Verwaltungsräthe*) gospodarili in se mastili z bogatimi dohodki. Kakor gobe po dežji so pretekla leta rastle iz tal banke, katerih je dozdanj že nad 120 v Avstriji. Ministerstvo je s polnimi rokami kar sipalo banke po deželah. Mnogim bankinim ustanovnikom ni bilo mar za korist ljudstva, ampak le za mastne dohodke lastne.« Podobno kot danes je bila tudi takrat aktualna denarna pomoč države. Bleiweisove *Novice* so temu odločno nasprotovale. Pri te pa so pokazali svoje protiliberalne in antisemitske barve. Po njihovem naj bi bili v ozadju Judi oziroma nemški liberalci – kar je bilo za njih eno in isto. »Borsa le preočitno kaže 'cvete' današnje liberalne ere, v kateri z denarjem vred gre tudi poštenje na kant! ,Zdaj pomagaj ti, vlada!' – kričijo judovski časniki in njihovi privrženci. S čem neki? Vendar ne s tem, da pride vratolomnim špekulantom denar naših davkov na pomoč! In vse to se godi zdaj na Dunaji v obliči od dalječprišlih tujcev, ki vidijo krasoto onega 'napredka', ki ga seje brezverski liberalizem.«¹²² Spraševali so se tudi, ali so borzniki tisti, »ki državne blagajnice polnijo z davki? Ali mar oni stoterim in tisučerim ljudem dajejo zaslužka? Ali niso nasproti oni tisti troti, ki na borsnem polji samo in edino samo za svoj žep grabijo dobiček; če pa njim igra spodleti in kurzi njihovega vrtoglavega papirja padejo, kako smejo klicati državo na pomoč?«¹²³

120 *Novice*, l. 1873, št. 21, str. 163.

121 *Ibidem*, str. 164.

122 *Novice*, l. 1873, št. 20, str. 160.

123 *Novice*, l. 1873, št. 21, str. 164.

Časopisje na Slovenskem krizi v resnici ni posvečalo posebno velike pozornosti. To so bile zadeve finančnikov, ki so se udeleževali »borzne igre na srečo«. Zaradi praktično nikakršnega neposrednega vpliva zloma dunajske borze na slovenske dežele je minilo kar nekaj dni, preden si je ta tema sploh zagotovila mesto na naslovni strani. Prvo poročilo je (politično) liberalni *Slovenski narod* na primer prinesel v rubriki Narodno-gospodarske stvari, takoj za člankom z naslovom Poljedelstvo v Japanu. »Te dni pa je prišlo do velikega 'kracha' po izrazu borzijancev. Taka panika je nastala, da je samo na en dan 9. maja, več kot 100 borzijskih firm svoje plače ustavilo in faliralo. 10. maja pa, kakor se nam je iz Dunaja telegrafovalo, morala se je borza zapreti, da se poravnajo neizmerne diference.« Predvsem pa so izkoristili priložnost in nasadili nemško liberalno vlado na Dunaju, ki je za povrh vsega dejansko doživela pred očmi sveta. »Nij še dva meseca od tega, kar je ministerstvo v prestolnem govoru konstatovalo 'splošni narodno-gospodarski razcvet' (*volkswirtschaftlichen Aufschwung*) in danes se nam kaže v svoji nagoti vsa dunajska korupcija, katero je pospeševal sedanji vladni sistem. Za kredit Avstrije, trgovino in promet bode ta panika imela najhujše nasledke. Tujci pa, ki so privreli k razstavi na Dunaji, bodo se z lastnimi očmi zdaj prepričali, koliko resničnega je na hvalisanji oficijoznih listov o narodno gospodarskem razcvetu pod to vlado.«¹²⁴

Kljub temu pa novica ni prišla do naslovnice *Slovenskega naroda* vse do 14. maja. »Čudna in strašna poročila« z Dunaja kar niso nehala prihajati. »Na borzi je zmešnjava in strah, denarno poslovanje je ustavljeno, vsi denarni papirji so več ali manj ob veljavo prišli, nekatere nihče neče kupiti za nič, več bank je skupaj palo, druge so izgubile več kakor polovico akcijskega kapitala, v petek že se je govorilo od 116 bankrotov, iz milijonarjev so postali mnogi berači, – škoda financijska je strašna, pred dvema dnevi so govorili, da je vse škode za dvesto milijonov, zdaj že pravijo, da je štiristo milijonov škode, in vsi glasovi so edini v tem, da se ne da preračunati, kako daleč bode ta denarna kriza segla.«¹²⁵ Vendar pa zadovoljstva nad udarcem, ki ga je dobila nemška liberalna stranka, niso mogli skrivati. Upali so samo še, da enaka povodenj čim prej zadane »nemške centraliste« tudi na narodno političnem področju. Vse skupaj pa so zabelili še z antisemitskim dodatkom: »Dozdaj je vladala v

¹²⁴ *Slovenski narod*, 11. 5. 1873.

¹²⁵ *Slovenski narod*, 14. 5. 1873.

avstriji dunajska borza. Dunajski judje, krščeni in nekrščeni, so plesali okolo zlatega teleta in vodili politiko države.«¹²⁶

Edini časopis na Slovenskem, ki je po izbruhu krize ostal zagovornik gospodarskega liberalizma, je bil nemško-liberalni *Laibacher Tagblatt*, ki ga je vodil znameniti odpadnik od slovenstva Dragotin Dežman. Zlom so zato pripisali različnim pomankljivostim sistema. Še naprej so popolno gospodarsko svobodo imeli za temelj uspešnega gospodarstva in občo pravico. Borzni zlom so v *Tagblattu* poskušali pojasniti s pomanjkljivo zakonodajo, z neučinkovitim vladnim in državnim nadzorstvom nad finančnimi posli, z goljufijami in špekulacijami pri poslovanju z delnicami ter s pretiranim vmešavanjem politike v borzne kupčije. Poročstvo za trdnejšo prihodnost pa so videli samo v javnosti gospodarjenja in poslovanja. Poslovanje pa bi že v osnovi uspešno nadzorovala in omejevala splošna dolžnost gospodarske samo odgovornosti. Hkrati so odločno zavračali kakršnokoli odgovornost ali krivdo liberalnega gospodarstva, kapitalističnega finančnega sistema, borze ali bank za zlom leta 1873. Popolno trgovinsko svobodo so tako proglasili za temeljno gospodarsko potrebo vsakega, na višji civilizacijski ravni, stoječega ljudstva.¹²⁷

Za slovenske konservativce pa je borzni zlom prišel prav kot dokaz neuspešnosti liberalnih idej. Liberalizem, ki so ga v 19. stoletju že tako znali povezati (vsaj na osnovni ravni) z vsakim od sedmih smrtnih grehov, je padel tudi tam, kjer je prej lahko dokazoval svojo moč. V katoliško konservativnem tedniku *Zgodnja danica* navdušenja nad božjo kaznijo v obliki borznega zloma nikakor niso skrivali. »Liberalizem šiban po svojih 'borsah' in 'bankah'. Že več dni je silovit hrup zaradi bankarskih sleparij na Dunaju. Borze so naprave z lastnimi pravili za barantije, posebno z dnarnimi papirji. Take borze so tako rekoč politiška mera, ki po viši ali nižji ceni papirnatega denara kažejo večji ali manji stan miru in zaupanje vlade in države.«¹²⁸ Prvi na osti, ki je bodla, so bili seveda najmočnejši politični nasprotniki v državi. »Liberalci se potuhujejo in toliko bolj bedasto izgovarjajo in zagovarjajo, v kolikor večji so zadregi. Pa kaj – sej nam bode vendar menda *Tagblatt* že skoraj naznanil, da so bili sleparji sami jezuiti, klerikalci in mračnjaki, da je konkordat vse to zadolžil in pa deržavi tako strašna 'nezmotljivost'!«¹²⁹

126 *Ibidem*.

127 Vodopivec, *Velika gospodarska kriza 1873 in Slovenci*, str. 36.

128 *Zgodnja danica*, 22. 5. 1873.

129 *Ibidem*.

V tekstu *Zgodnje danice* se je odražal ves bes, ki se je kopičil v letih, ko so zahteve po dokončni ločitvi cerkve in države postajale vse glasnejše. Moderna meščanska družba 19. stoletja Katoliški cerkvi ni priznavala tiste vloge, ki jo je nekoč imela.¹³⁰ Najbolj nabrušene osti *Zgodnje danice* so letele prav na ljubljanski nemško-liberalni časopis *Laibacher Tagblatt*. »Slethernemu je še lahko znano, kolike pošastne reči je *Tagblatt* s svojimi pajdaši lagal zoper jezuite, samostanstvo in duhovstvo sploh, kaj je imel opraviti s spovedjo, s pridigami, z misjoni. Vse mu je bilo 'mračnjaštvo', kako nesramno je obiral zdaj tega, zdaj unega duhovna, kako je sv. Očeta kajfal, vse hudo valil na 'klerikalstvo. O kako hudo se je pa kar naglo hinavcem začelo otepati; kako strahovito se odkrivajo bankovska sleparstva, ki jih je liberalstvo izleglo! Noben človek si ne bi mislil, da je maščevanje lažnikom tako hitro za petami. Komaj kak dan prejde, da bi se ne naznanil nov samomor, strašansko 'faliment' in pa tarnanje premožnih nesrečnih, ki so jih napravila ta sleparstva.«¹³¹

Na hitro pa so svojemu bralstvu razložili, kakor so pač sami razumeli, kaj sploh so borze in zakaj gre pri borznem zlomu. »Borze so nekake gosposke srečkarije, gosposke loterije. Ljudi po kmetih se je dozda tega skoraj tako malo vdeleževalo, kakor malokrat na primer kmet biljard igra. Znano je da menjice (akcije), kakor sploh papirnat denar, nimajo zmiraj enake cene. Danes kupiš menjico po 98 gld., pojutrišnjem utegne že vredna biti 102 gld., ali pa tudi le 94 gld. Undan 9. majnika pa je cena vseh menjic strašno padla, ker neka velika banka je razglasila, da je na bobnu. Strašna zmešnjava je vstala. /.../ Švindelj je posebno liberalne baže, iz tiste 'inteligencije, ki smo slišali o njej toliko hvalisanja.« Svetu so se po mnenju *Danice* sedaj oči dokončno odprle, saj je »lažnivi liberalizem« sam sebe ugriznil, vse njegovo delo pa se spreminja v prah. »Tako se čedalje bolj spoznava, kaj je prava vrednost in veljava. /.../ Je, je sodba Božja, ki bode tudi Vas doseгла, ki ste po naših krajih rogovilili in še rogovilite 'dversus Dominum et adversus Christum Ejus' (Ps. 2,2)«¹³²

Najbolj daljnosežne posledice krize borznega poloma leta 1873 so bile vsekakor politične in ideološke. Pri tem je značilno, da upravičeno nezaupanje v svobodni trg ni sprožilo socialistične revolucije, ampak enormen porast

130 Ernst Hanisch, *Der politische Katholizismus, Staat und Kirche in Österreich von 1919 bis zur Gegenwart*. V: Oto Luthar, Jurij Perovšek (ur.), *Zbornik Janka Pleterškega*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2003, str. 528.

131 *Zgodnja danica*, 23. 5. 1873.

132 *Ibidem*.

antisemitizma, ki ga je nasledilo mlado 20. stoletje.¹³³ Kam je pripeljala ta miselnost, pa dobro vemo. Zanimivo izhodišče za premislek o posledicah sedanje krize.

¹³³ Peter Pulzer, Die Wiederkehr des alten Hasses. V: Steven M. Lowenstein, Paul Mendes-Flohr, Peter Pulzer, Monica Richarz (ur.), *Deutsch-jüdische Geschichte in der Neuzeit*, Band III, 1871–1918. *Umstrittene Integration*. Verlag C. H. Beck, 2000, str. 195. Več o antisemitih kot političnem gibanju na Dunaju: John W. Boyer, *Political Radicalism in Late Imperial Vienna. Origins of the Christian-Social Movement 1848–1897*. Chicago: University of Chicago Press 1981.

4. »NOSEČ TO ZAPADNO KULTURO DOLI NA SLOVANSKI JUG« –

K DISKURZU »PRENAŠANJA KULTURE« MED
VELIKO ORIENTALSKO KRIZO 1875–78

Svet se deli na dva dela: Balkan in Nebalkan. Vsi vemo, kaj je Balkan, zato o tem ni potrebno izgubljeni besed. Pa vendar to zveni nekoliko nerodno, malo preveč preprosto. Ne zveni evropsko. Rešitev? Novo ime. Lepše se sliši, pa še vsi vedo, da govorimo o Balkanu. »Zna se.« Ve se, kdo je kdo. Kdo ima bič in korenje in kdo je bičan brez korenja, kdo plača komu in kdo je plačan za kaj. Veliko vemo, ne da bi zares vedeli. Veliko čutimo. Čutimo, da smo na obrobju, daleč od svetovne osi. Seveda, če si daleč od osi vrtenja, se vrtiš bolj divje in krog vrtenja je veliko večji. Razdalja do centra vrtenja je vedno enaka – nedosegljiva. Vse se vrti, z vidika obrobja pa je center pri miru. In obratno, z vidika centra-osi je vedno pri miru tudi določena točka obrobja. Pa smo tukaj. Vse se vrti, pa vendar je vse pri miru, vse se spreminja, a je v bistvu vse isto.¹³⁴ Seveda to ni popolnoma res. Čas deluje kot zanimiv scenarist in prostor kot dober kostumograf. Orientalizmi oziroma balkanizmi v prostoru od Triglava do Vardarja, ali boljše rečeno, v prostoru od Petrograda do Carigrada, so doživljali veliko sprememb. Naša pozornost je usmerjena na tiste orientalizme, ki so se razvijali skupaj z modernizacijo.¹³⁵ Oziroma modernizacijami.¹³⁶ Procesi, ki so od 18. stoletja ustoličili besede, kot so civilizacija, napredek, industrija. Pa tudi besedo narod.¹³⁷

Narodi so nepredvidljiva bitja. Takoj ko se pojavijo, naredijo zgago. Pravzaprav še prej. Razsvetljenstvo, ki je izumilo civilizacijo, je izumilo tudi naravo. Sebe je iskalo nekje med civiliziranim državljanom in plemenitim divjakom.¹³⁸ Vmes med njima pa je našlo na novo izumljeno vzhodno

134 O podobi Balkana v sodobni slovenski družbi: Tanja Petrovič, *Dolga pot domov. Re-prezentacije zahodnega Balkana v političnem in medijskem diskurzu*. Ljubljana: Medijska preža, 2009, str. 20.

135 Izraz modernizacija uporabljamo v strukturnem smislu, kot jo je definiral sociolog Nikos Mouzelis na osnovi Parsonsove sociološke teorije in Gellnerjeve antropologije. Nicos Mouzelis, *Nationalism, Restructuring Gellner's Theory*. V: Siniša Malešević, Mark Haugard (ur.), *Ernest Gellner and Contemporary Social Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007, str. 125–131.

136 Osnovni problemi teorij modernizacije v zvezi z Balkanom: Karl Kaser, *Südosteuropäische Geschichte und Geschichtswissenschaft*. Wien-Köln-Weimar: UTB, 2002, str. 107–111.

137 Kratek pregled uveljaljenih teorij o nacionalizmu: Christian Jansen, Henning Borggräfe, *Nation, Nationalität, Nationalismus*. Frankfurt: Campus Historische Einführungen, 2007, str. 82–104. O nacionalizmu kot posledici modernizacije in industrializacije glej Gellnerjeva izhodišča: Ernest Gellner, *Nationalism*. Phoenix, 1997.

138 Glej poglavje: Na stečaj odprto okno v širni svet. V: Ulrich im Hof, *Evropa v času razsvetljenstva*. Ljubljana: /*cf. 2005, str. 219–229.

Evropo.¹³⁹ Predvsem pa je rado definiralo, klasificiralo in zlagalo v predalčke. To lastnost je nasledilo 19. stoletje. V tem času so narodi prerasli razsvetljenstvo in ga pregnetli sebi v prid. Civilizacija je dobila pridevnik: francoska, italijanska, nemška itd. O narodih se je govorilo kot o organizmih. Narodi so se »rojevali«, »razvijali«, »rastli«, »umirali«. Seveda so tudi »vstajali«. Ko so se leta 1875 Hercegovci uprli, najbrž niso razmišljali o vprašanih kulture in civilizacije. So pa zato o tem razmišljali vsi okoli njih. »Vzhodno vprašanje« je imelo do teh dogodkov že dolgo brado. V koncertu evropskih sil je predstavljala melodija o razmerju med Turčijo, Avstrijo in Rusijo pravo stalnico. Z uporom v oddaljeni provinci evropske Turčije je vzhodno vprašanje postalo tako aktualno, da je bilo »vsem« jasno, da so na obzorju spremembe. Uporu krščanskega prebivalstva v Bosni in Hercegovini so sledile leta 1876 krvava vstaja v Bolgariji in kratka turško-srbska vojna, ki se je končala s srbskim porazom, vendar je Rusija kot »zaščitnica« balkanskih Slovanov in pravoslavja izsilila turško premirje. Višek balkanskega dogajanja je bila rusko-turška vojna v letih 1877–78. Avstro-Ogrska je bila v dogovoru z Rusijo nevtralna. Vojna se je končala s pogodbo v San Stefanu 3. marca 1878, s katero je Turčija priznala neodvisnost Romunije, Srbije in Črne gore ter avtonomijo »velike« Bolgarije, ki je obsegala tudi Makedonijo. Razmere so se ustalile po Berlinskem kongresu (13. junij–13. julij 1878), na katerem je Avstro-Ogrska dobila mandat za okupacijo Bosne in Hercegovine. Bolgarski zaplet so rešili z odločitvijo, da bosta etnično pisani Makedonija in vzhodna Rumelija ostali pod turško oblastjo, »preostanku Bolgarije« pa so dali status samostojne države.¹⁴⁰

Da bi razumeli, kako je tedanja slovenska javnost dojemala dogodke na Balkanu v letih 1875–78, je nujno poznavanje razmer v habsburški monarhiji. Po letu 1867 se je monarhija spremenila v »dvojno« državo Avstro-Ogrsko.¹⁴¹ V avstrijskem delu monarhije so med letoma 1871 in 1878 vladali nemški liberalci, ki so idejo napredka in liberalnosti neločljivo povezali z nemškim nacionalizmom.¹⁴² Češki

139 Wolff, *Inventing Eastern Europe*, str. 4.

140 Rumpler, *Eine Chance*, str. 445–450. Več: Milorad Ekmečić, *Der Aufstand in Bosnien 1875–1878*. Graz: Historischen Institut der Universität, 1974.

141 Glej: Éva Somogyi, *Vom Zentralismus zum Dualismus. Der Weg der deutschösterreichischen Liberalen zum Ausgleich von 1867*. Wiesbaden: F. Steiner, 1983.

142 Pieter M. Judson, *Exclusive Revolutionaries. Liberal Politics, Social Experience and National Identity in the Austrian Empire 1848–1914*. The University of Michigan Press, 1999, str. 165–191; Jörg Kirchhof, *Die Deutschen in der österreichisch-ungarischen Monarchie. Ihr Verhältnis zum Staat, zur deutschen Nation und ihr kollektives Selbstverständnis (1866/67–1918)*. Berlin: Logos, 2001, str. 49.

voditelji so se zavzemali za rekonstrukcijo češkega kraljestva in podoben status, kot ga je dobila Ogrska.¹⁴³ Nemški politiki vseh prepričanj so to odločno zavračali tako zaradi Nemcev na Češkem, pa tudi zaradi želje po prevladi v avstrijskem delu monarhije. Ogrski del monarhije so Madžari poskušali spremeniti v madžarsko nacionalno državo. Delno avtonomijo je uživala zgolj banovina Hrvaška (brez »avstrijskih« Dalmacije in Istre ter »madžarske« Reke).¹⁴⁴ Marsikaj se je dogajalo tudi v slovenskem nacionalnem gibanju. Ideja Zedinjene Slovenije je obvisela v zraku, slovenski nacionalisti so se usmerili v manjše cilje. Vlada je podpirala Nemce (in na Primorskem Italijane), ki so predstavljali višje sloje v – po mnenju Slovencev – slovenskih mestih. Da bi bilo bolj zanimivo, so se slovenski voditelji sprli in razdelili na liberalne mladoslovence in konservativne staroslovence. Nasprotja so se pomirjala ravno v času, ko je razsajala vzhodna kriza.¹⁴⁵ Politično ozračje v monarhiji so zaznamovali ideološko-nacionalni antagonizmi. Časopisi so bili jasno ideološko profilirani. V časopisih nekdo ni bil slab ali dober zato, ker je nekaj naredil, ampak zato, ker je nekaj bil. Drugače povedano, nekaj je naredil samo zato, ker je nekaj bil. V slovenskih medijih so Slovenci vedno nastopali v pozitivni vlogi, Nemci pa v negativni. Ko so pisali o evropskem kontekstu, pa je potekala enaka ločnica med slovanstvom in germanstvom.

Tako za Slovence kot Nemce je bilo slovanstvo več kot zgolj krilatica. Bilo je pomemben konstrukt na ideološkem zemljevidu Evrope.¹⁴⁶ Imaginarno slovanstvo je imelo vidno vlogo pri konstrukciji zgodnjega slovenskega nacionalizma. Zaupanje v slovansko (in posledično jugoslovansko) zaledje je dajalo slovenskim »narodnim delavcem« prepotrebno samozavest pri izgradnji nacionalističnega zaznavanja družbenih razmerij. Na primer: uspehi Čehov so bili na splošno slovanski uspehi, torej – tudi slovenski. Če dodamo nacionalistično interpretacijo Herderjevih idej o čisti slovanski »narodni duši«¹⁴⁷, postane jasno, da si slovenstva brez slovanske in jugoslovanske dimenzije ne moremo predstavljati. Z jugoslovanstvom so bile povezane konkretne ideje po političnem povezovanju z sosednjim (južnim)

143 Jeremy King, *Budweisers into Czechs and Germans. A Local History of Bohemian Politics 1848–1948*. Princeton University Press, 2002, str. 38–40.

144 Kratko o hrvaških razmerah: Nikša Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*. Zagreb: Barbat, 2002, str. 182–190.

145 Melik, *Slovenska politika v drugi polovici sedemdesetih let 19. stoletja*, str. 485–493.

146 Več o problematiki slovanstva in panslavizma v: Hans Kohn, *Die Slawen und der Westen. Die Geschichte des Panslawismus*. Wien-München: Herold, 1956.

147 Holm Sundhaufen, *Der Einfluß der Herderschen Ideen auf die Nationsbildung bei der Völkern der Habsburger Monarchie*, München, 1973, str. 50.

slovanskim svetom.¹⁴⁸ In kaj so imeli s slovanstvom avstrijski Nemci? Predvsem strah. V slovanski vzajemnosti, ki je bila v resnici bolj literarne in retorične narave, so videli peklensko hidro panslavizma, gibanja, s katerim naj bi barbarsko-azijska Rusija uresničila cilje po evropski prevladi. Strah pred Rusijo, ki je postal po koncu Napoleonovih vojn splošen (zahodno) evropski fenomen, je bil pri avstrijskih Nemcih zaznamovan s konkretnim ideološkim bojem proti slovanskim gibanjem v monarhiji.¹⁴⁹ Avstroslavistične ideje, po katerih bi se monarhija naslonila na Slovane (in ne Nemce) ter tako Slovane odtegnila ruskemu vplivu, so nemški ideologi vseh mogočih odtenkov odločno zavračali kot rusko zaroto.¹⁵⁰

Velika vzhodna kriza v letih 1875–78 je, kar se tiče širšega slovenskega medijskega prostora, prinesla zanimivo soočenje dveh orientalističnih diskurzov. Recimo jima (liberalno)nemški in slovenski. Ne da bi se spuščali v teoretske razprave o orientalizmi in balkanizmi¹⁵¹, uporabljamo v našem primeru izraz orientalizem v točki, ko se vprašamo, kdo je tisti Drugi, ki »pomaga opredeliti Evropo«. ¹⁵² Pri slovenskem orientalističnem pogledu je »drugi« nedvomno Turek oziroma musliman, medtem ko so balkanski krščanski Slovani nedolžne žrtve zatiranja, ki so se dvignile k pravičnemu upor. Nemški pogled je nekoliko bolj zapleten. Vlogo Drugega imajo vsi: tako Turki kot Slovani. Vendar pozor: zares pravi Drugi so Slovani, še zlasti carska Rusija. To pa zato, ker so geografsko, ideološko in politično bližje in zato bolj nevarni. V nemški različici orientalizma se prava, kulturna Evropa opredeljuje v opoziciji s slovanstvom.¹⁵³ Turki so že predaleč na Orientu. Obe različici imata zanimivo splošno evropsko značilnost: vero v zgodovinsko nujni napredek, ki ga lahko prineseta zgolj evropska civilizacija in kultura. Ločilo pa jih je pomembno vprašanje: kdo bo nosil to breme? Orientalizmi nedvomno gnezdiijo od severozahoda proti jugovzhodu, vendar to gnezdenje ni

148 Marko Zajc, Jugoslovanstvo pri Slovencih v kontekstu sosednjih »združevalnih« nacionalnih ideologij. V: Nevenka Troha, Mojca Šorn, Bojan Balkovec. *Evropski vplivi na slovensko družbo*. Ljubljana: ZZDS, 2008, str. 113.

149 Harald Heppner, *Das Russlandbild in der öffentlichen Meinung Österreichs 1848–1856*. Graz: Historischen Institut der Universität Graz, 1975, str. 128–132.

150 Marko Zajc, »Panslavizem, panslavizem, bi kričalo od vseh strani!«. K zgodovini slovanstva, slovenstva in nemškega strahu pred panslavizmom 1788–1861. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, l. 2009, št. 1, str. 31–42.

151 Glej: Marija Todorova, *Imaginarij Balkana*. Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo, 2001, str. 40–44.

152 Tanja Petrović, *Dolga pot domov. Reprezentacije zahodnega Balkana v političnem in medijskem diskurzu*. Ljubljana: Mirovni inštitut, 2009, str. 21 (dalje: Petrović, *Dolga pot domov*).

153 Glej: Vasilij Melik, Spremembe na Slovenskem in v Cislitvaniji v zvezi z dogodki na Balkanu. V: Vasilij Melik, *Slovenci 1848–1918*. Maribor: Litera, 2002, str. 495

preprosto, v konkretnih (simbolnih) geopolitičnih situacijah se vloga Drugega lahko močno spreminja.¹⁵⁴ Na primer: enega Drugega lahko zasenči drugi Drugi. Bližji Drugi pa je lahko bolj drugi kot oddaljeni Drugi.¹⁵⁵

SLIKA 9: *Kikeriki*, 12. 9. 1875

Karikatura nazorno prikazuje, kako so upor v Hercegovini 1875 razumeli na Dunaju. Turki so prikazani kot degenerirani odvisniki od opija, ki na varnem sedijo za obzidjem trdnjave in izzivajo upornike. Uporniki pa so narisani kot brkati, pijani Balkanci, ki iz varne razdalje zmerjajo Turke v trdnjavi.

154 Primerjaj: Milica Bakić-Hayden, Robert M. Hayden, Orientalistične različice na temo »Balkana«, Simbolna geografija v nedavni jugoslovanski politiki kulture. V: Nikolai Jeffs (ur.), *Zbornik postkolonialističnih študij*. Ljubljana: Založba Krtina, 2007, str. 445.

155 Več o zapletenosti sodobnega diskurza o Balkanu pri Slovencih: Patrick Hyder Paterson, On the Edge of Reason. The Boundaries of Balkanism in Slovenian, Austrian and Italian Discourse. V: *Slavic Review*, št. 1, 1995, str. 111–114 (<http://www.jstor.org/stable/3090469>), published by Springer, pridobljeno 27. 9. 2011.

Slovenski tisk je sprejel vesti o uporih na Balkanu z neznanim navdušenjem in vznesenimi besedami.¹⁵⁶ »Prišel je tedaj Sloven v Hercegovini za orožje,« je zapisal liberalni *Slovenski narod* avgusta 1875, »da zopet pokaže sveta krvave žrtve za pravico i svobodo; da svetu pokaže, kako strašno gorje tlači ubogo slovansko rajo.« Trpljenje balkanskih Slovanov se je začelo v trenutku, ko je »kruti Turčin« stopil na evropska tla: »Strupena turška guja, katera grize na bratovem srcu, grize tudi na našem. Brat z bratom, rod z rodом. Ipak ne bo več dolgo lazila ta strupenina po tleh Jugoslovana. Bliža so jej zaslužena kazen – Črni grob.« Ampak, zakaj se je sploh zgodila turška nesreča? Ključ je v slovanski naravi: »Slovan je odkritosrčen, tih in krotek; priprostost in zaupljivost mu je skoraj prirojena; potrpežljive nravi je do skrajne mere; te in enake lastnosti Slovana bile so divjemu Azijatu, Turku, za njegovo ropanje in krviželjno srce prav po godu. Zgodovina nam kaže, da se je Jugoslovan samo branil turški nečloveški krvoželjnosti.« Torej »herderjansko« čista slovanska duša je preveč popustljiva, to pa ne velja samo za turške Slovane: »Prej omenjene dušne lastnosti Slovana uporabil je tudi Madjar, Nемеc in Italijan za svoje namene.«¹⁵⁷ Za podjarmljenje Slovanov. Upor »slovanskega Balkana« je simbol upora Slovencev in ostalih Slovanov v Habsburški monarhiji. Simbol prihajajoče zmage slovenskega nacionalizma. Vsaka zmaga upornikov je tudi »naša« zmaga.

In ko so tuji (dunajski in budimpeštanski) časniki o teh zmagah in slovanskih bojovnikih pisali žaljivo in nečastno, so slovenski narodni voditelji čutili, da je napadena tudi vsa slovenska »stvar«. »'Pester Lloyd' in 'Neue fr. Presse' prava sta brata in posebno zdaj o Bosniški in Ercegovinski ustaji divno harmonirata. Zveza in tesno prijateljstvo nove 'Presse' s Turško vlado ni nič novega; ta časnik je tako dobro poznan zaradi tega, kakor so poznane poulične ženske po svojem zaslužku; nikdo se tedaj o njem ne čudi, da kaže tako ljubav do Turka; al celo tako surov vendar ni, kakor je 'Pester Lloyd'.«¹⁵⁸ Ker je madžarsko časopisje odreklo civilizacijo in kulturo Slovanom v Turčiji, so v slovenskem časopisju odrekli civilizacijo madžarskemu tisku: »Ta, kedar piše na korist Turku, piše prav po načinu 'Azijatske kulture', ki se v krvi Magjarov pretaka in odgovarja popolnoma naravi njegovih zaveznikov in prijateljev Turkov. 'Pest. Lloyd' pravi, da bi treba bilo dogodbe v Bosni in Ercegovini staviti v rubriko tatvine, razbojstva in ubojstva!!« Ko je pisec

156 Rok Stergar, *Slovenci in vojska 1867–1914*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2004, str. 121–129.

157 *Slovenski narod*, 12. 8. 1875.

158 *Novice*, l. 1875, št. 37.

lociral nevarno »aziatstvo« v Madžarih, je bralstvo spomnil na njihovo ne-kulturo v letih 1848/49, ko so se uprli presvetli cesarski kroni.¹⁵⁹ »Da je ta časnik napisal tako surovost, ni mu sicer zameriti, vsaj mu po možganih še roji podoba Šubri Jožija in Rože Šandora, teh divjakov Ogerskih, proti katerima je trebalo poslati celo armado, in ker še dandanes svet ni pozabil strahote divjaštva, ki so ga Magjari počenjali leta 1848 in 1849 v Bački in Banatu, ko so se borili za 'svobodo Ogersko'.«¹⁶⁰

Ker pa je bilo pisanje tako sovražno in sprevrženo, so v Novicah v nemščini citirali peštanski časopis, ki je o dogajanju zapisal: »Takšnih izgedov in trušč človek ne more obravnavati med političnim ali vojaškim dogajanjem, temveč mora zadevo uvrstiti med novice poleg ropanja, umora, kraj in med druge zanimivosti dneva. Celotno gibanje v Hercegovini je bilo torej, kot smo na tem mestu rekli že na začetku, agrarno in se je šele po raznih vagabundih in ničvrednejih razvilo v politično. To gibanje pa bo tudi ob prvem energičnem nastopu vladnih čet strahopetno, klavrno in bridko razpadlo.« Stavki so za Slovence predstavljali žalitve brez primere. Slovani so vendar pridni in delavni! Da jih nekdo primerjavi s Turki opredeli za ničvredneže, to je pa res preveč: »Oni Slovane črtijo, sliši se pa, da ljubijo kulturo. No! slovanski Jug je ustal za kulturo, in bije boj za osvobodjenje izpod morilnega turškega jarma, ki duši vsako kulturo; tedaj bi ga vsa poštena diplomacija morala podpirati, al močnejše sovraštvo do Slovanov, nego ljubezen do kulture jej tega ne pripušča, ter se prijaznejše ozira na Turka nego na Slovana.«¹⁶¹

Hercegovsko gibanje ni razpadlo in zadeva se je vse bolj zapletala. Slovenske časopise pa je vse bolj skrbela usoda bratov Slovanov, ki jih je po stoletjih minila potrpežljivost. *Slovenski narod* so preplavile najrazličnejše teze o splošni škodljivosti Turkov. Junija 1876 je neznani pisec Turkom pripisal celo krivdo za propad sredozemske trgovine. »Tu gre zato, da se trgovinski potje našega azijsko-evropskega dela sveta, zraven pa tudi kulturno stanje, ki se s trgovinstvom zmirom ujema, zopet postavi v svoje staro pravo, katero je dosedaj, vsled pokončevanja in pustošenja turške sablje, v prid trgovine atlantskega morja izgubilo se bilo.« Turčija mora propasti, njeno mesto v tem delu Evrope pa bosta zasedli »poslovanjena« habsburška monarhija in Rusija. Slednja naj bi imela veliko zgodovinsko nalogo: »Rusija

159 Več o madžarski revoluciji in vojni za neodvisnost 1848/49: László Kontler, *Tisočletje v Srednji Evropi. Madžarska zgodovina*. Ljubljana: Slovenska matica, 2005, str. 198–211.

160 *Ibidem*.

161 *Ibidem*.

je tista, katerej je odločil voditelj usode narodov ono ozdravljene. Kozak je kulturonosec v azijskem vzhodu. Noben drug evropski narod ne bi bil zmožen in pripravljen to težko civilizacijsko delo notranje Azije prevzeti in dovršiti. Noben narod nij v tej kulturni moči za tako nalogo; noben narod nij v istej meri notranjenega sorodstva z onim narodom, ki se mora kultivirati; noben narod nema take velikanske moči v svojej roci, noben narod nij po svojej geografski legi zato tako pripraven kakor Rus.«¹⁶² Na mestu je vprašanje, koga bi bilo po mnenju avtorja potrebno civilizirati. Turkov zagotovo ne, njim je namenil uničenje in propad. Civilizirati bi bilo treba bratske balkanske Slovence, s katerimi so Rusi v »notranjem sorodstvu«. Če je bilo prenašanje kulture v evropsko-azijskem kontekstu zaupano bratskim Rusom, pa so imeli to vlogo v lokalnem pogledu tudi Slovenci. Neposredno pred Berlinskim kongresom, ko je postala aktualna avstrijska zasedba Bosne in Hercegovine, je na straneh *Naroda* publicist Karel Slanc razglabljal o slovenskem narodu in kulturi. »Mi Slovenci zaradi tega ne pustimo svojega naroda zadaviti, ker je naš Sloven talentiran človek in je on posebno kot skrajni mejaš zapadne kulture oni človek, ki bode dober kvas, dober ferment v Jugoslovanstvu, noseč to zapadno kulturo doli na slovanski jug v družbi s Hrvatom, Dalmatincem in Srbom.«¹⁶³ V isti sapi pa je pripisal posredovalno vlogo celotnemu jugoslovanstvu: »/.../ ali mi Jugoslovani bomo tako ali tako posredovalci mej zapadno in izhodno kulturo in slovanski bode značaj teh dežel.« Torej, Slovenci so po eni strani posredovalci omike ostalim Jugoslovanom, po drugi strani pa se skupaj z njimi nahajajo na razpotju med Vzhodom in Zahodom. Križišču, ki ima seveda tudi kulturno posredovalno vlogo.

Povsem drugačno je bilo nemškoliberalno mnenje. Glavni oblikovalec tega mnenja v monarhiji je bil v obravnavanem času dunajski časopis *Neue freie Presse*.¹⁶⁴ Od začetnih uporov na Balkanu so pri tem časopisu simpatizirali s Turki, še zlasti v obdobju rusko-turške vojne 1877–78. Po končanih spopadih pa so ostro nasprotovali avstrijski okupaciji Bosne in Hercegovine. Razlog za to je bil seveda notranjepolitične narave. S pridobitvijo novih pokrajin bi naraslo število Slovanov v monarhiji, s tem pa bi se zmanjšala nemška moč.

¹⁶² *Slovenski narod*, 4. 7. 1876.

¹⁶³ *Slovenski narod*, 8. 6. 1878.

¹⁶⁴ O *Neue freie Presse* in Južnih Slovanih: Robin Okey, *The Neue Freie Presse and the South Slavs of the Habsburg Monarchy, 1867–1914*. V: *The Slavonic and East European Review*, št. 1, l. 2007, str. 79–104 (<http://www.jstor.org/stable/4214395>), published by Springer, pridobljeno 15. 9. 2011.

Poleg tega bi se okrepil »orientalski« značaj države. Kot že rečeno, so nemški liberalci videli glavno nevarnost v Rusiji in ne Turčiji. »Rusija vodi torej vojno,« so zapisali v *Neue freie Presse* julija 1877, »izpolnjuje se njen neponovljivo hinavski program: prinesiti svobodo in kulturo kristjanom, ki trpijo pod turškim jarmom. Kamor so prišle ruske čete, povsod so svojo pot zaznamovale z ropanjem, plenjenjem in nasiljem vseh vrst.« Ti »požrešni polipi« so dokazali, »da jim ne manjka zgolj pravna, pač pa tudi moralna moč za ogrožanje turške vladavine«. Evropa mora odpreti oči: »Rusija prinaša namesto osvoboditve suženjstvo, namesto človečnosti barbarstvo /.../«¹⁶⁵ Reakcija slovenskih časopisov je bila burna in čustvena. Nemške liberalce so razglasili za avstrijske Turke, časopis *Neue freie Presse* pa so označili za »grdo turško vlačugo«, ki se je prodala turškim interesom. Pri *Slovenskem narodu* so šli celo tako daleč, da so javno pozivali bralce, naj »/.../ se iz privatnih hiš, posebno pa iz vseh javnih lokalov ven vrže in odpravi najgrši turški organ, najgnjusnejši in najciničnejši sovražnik Slovanov '*Neue freie Presse*'«. Razlogi za to naj bi bili več kot očitni: »V času, v katerem se ne samo črnim sužnjem verige odvezemajo in se celo v varstvo živalij delajo postave, živi list, a ne turšk, niti indijansk, nego nemšk list, kateri zverinske azijate zagovarja, kateri na tisoče ubozih brezoroženih kristijanov koljejo, kateri gazijo kri nedolžnih otrok in žen; to grdo človeško golazen zagovarja nemška '*N. Fr. Pr.*' in ometava z blatom in zasramuje one uboge kristijane, kateri so tem divjakom žrtve.«¹⁶⁶

Kako lahko avstrijski časopis brani krutega mohamedamca in črti kristjana? »Vzroka sta dva,« je pripomnil *Slovenski narod* poleti 1876: »Prvi je sovraštvo do Slovanov sploh, katere Turek najhuje tišči. Drugi vzrok pa je denar ali dobičkarija, kar bomo natančneje dokazali.« Prenos krivde na tretjega se je zdel logičen in primeren. Denar in dobiček pa sta bila še od »starih časov« povezana z Judi in, za ta čas značilno antisemitsko razpoloženje, je lahko odkrito skočilo na plano.¹⁶⁷ »Časnikarstvo v Avstriji je prišlo večidel judom v roke, po judilo se je. Zvonec nosi Dunajska turkinja '*N. fr. Presse*'. Kdor pozna razmere tega lista, se ne bo posebno čudil njegovi pisavi; čuditi bi se bilo marveč, ako bi pisal drugače – pisal bi lastnikom svojim v škodo, ako bi se poganjal za propad Turčije.« Da pa je od »začetka vzhodnih

¹⁶⁵ *Neue freie Presse*, 8. 7. 1877.

¹⁶⁶ *Slovenski narod*, 22. 7. 1876.

¹⁶⁷ Glej npr.: Pulzer, *Die Wiederkehr des alten Hasses*, str. 222. O antisemitizmu pri Slovincih: Marko Štepec, *Slovenski antisemitizem 1861–1895* (magistrska naloga). Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, 1994.

homatij« prav ta časopis v Avstriji menda najbolj glasno klical proti Slovanom in ohranitvi »mohamedanstva, godilo se je iz samopridnih namenov onih 'bogatinov', katerih lastnina je 'N. fr. Presse'. Njim je veliko ležeče na tem, da se Turčija ohrani. Glavni delničar tega lista je baron Hirsch, ki je po Turškem največ železnic delal. Za to mu je Turška vlada zdaj še lep znesek 11 milijonov frankov dolžna. To je pač vredno, da njegov list Avstrijo kliče Turčiji na pomoč in svoje mnenje prodaja svetu za javno mnenje, da bi tako pritiskal od spodej navzgor.«¹⁶⁸

SLIKA 10: *Der Floh*, 25. 8. 1878

Zmagovita avstro-ogrsko vojaka v Sarajevu.

168 *Novice*, l. 1877, št. 24.

Slovenci so se sicer navduševali nad slovanskimi uporniki in se zgražali nad zatiralskimi Turki, a ljudje in dežela so bili od njih oddaljeni enako kot »pravi« Orient. Časopisna poročila in navdušenje sodelavcev listov je bilo eno, vse drugo je ostajalo bolj kot ne neznano. Zato se ne gre čuditi, da so prebivalci Ljubljane kar drli na železniško postajo, ko se je po mestu raznesla novica, da so na vlaku turški ujetniki. Avstrijski vojaki so namreč ob meji z Bosno ujeli in pozapri več vojakov in upornikov, ki so se zašli na napačni strani meje. Strašna podoba Turka, ki so jo slikali v časopisih, je v varno v zaklenjeni kletki prispela pred vrata. V *Slovenskem narodu* so poročali: »Uže ob pol deseti je bilo zbralo se mnogo radovednih ljudi na kolodvoru, ki bi bili radi videli 'Turke!' Ko pa je vlak končno pripeljal, so na šentpeterskem predmestju naše hude ženske vpile: 'Glejte živino, ki kristijanske otroke mori.' « No 'strašni Turki' so bili le senca te podobe. Niso ne grizli, ne kričali. »Videti sicer niso tako strašni, kakor bi si marsikdo domišljeval; pa bili so vsi krepke, velike postave, akoravno se jim je videlo, da se jim nij posebno dobro godilo v zadnjem času. Vsi so rujavolasi, bolj bledega, le malo zarujavelega lica, malo bradati, in so videti bolj starikavi, nego so morda v istini. Opravljeni so bili v temnomodre bluže in jednako barvene široke, nad stopalom stisnene hlače. Na glavi pak je čepel rudeči fes. Govori se, da jih bodo še nekoliko pripeljali, ker vedno prihajajo na avstrijsko mejo, kder jih polove.«¹⁶⁹ Ko pa so marca 1876 skozi Ljubljano peljali enega glavnih voditeljev upora, Mića Ljubibratića, je bil sprejem popolnoma drugačen. Še preden je prišel v Ljubljano, so se pojavili namigi, da je avstrijska vojska pri njegovem prijetju prestopila državno mejo in tako pomagala turškim vojaškim enotam. V *Novicah* so bili kratki: »Če je to res, potem pa ne rečemo nič več.«¹⁷⁰ Sprejem na železniški postaji je bil povsem nekaj drugega. Množico je navdajalo navdušenje nad hrabrim upornikom. »Iz ust občinstva zadonelo je takoj 'živio Ljubibratić!', 'živelo jugoslovanstvo!' itd. /.../ Ker je vlak le nekaj minut obstal, nij se veliko opaziti moglo. A zadostovala je velikanska demonstracija. In če so ga tudi stražili, kakor največjega hudodelnika, narod ga je častil kot nositelja ideje, boritelja za svobodo naših bratov. Nekaj narodnjakov spremljalo ga je do Zaloga, nekaj celo do Zidanega mosta.«¹⁷¹

169 Citirano po: Filip Čuček, *Slovanski junaki in turška drhal v Ljubljani*. V: *Slovenska kronika XIX. stoletja*, 1861–1883. Ljubljana: Nova revija, 2001, str. 297 (dalje: Čuček, *Slovanski junaki*).

170 *Novice*, l. 1876, št. 11.

171 Citirano po: Čuček, *Slovanski junaki*, str. 297.

Čeprav je imel Mićo Ljubibratić v zgodovini uporov v Bosni in Hercegovini pomembno vlogo (imel je, na primer, stike z Garibaldijem)¹⁷², z jugoslovanstvom, kakršnega so si predstavljali Slovenci, verjetno ni imel veliko skupnega. Slovensko časopisje je označilo vstajo tudi kot vstajo za kulturo, pri kateri bi Slovenci lahko odigrali vlogo »kulturonoscev«. A skoraj z zagotovostjo lahko trdimo, da Miću Ljubibratiću slovensko izobraževanje v kulturi in omiki zahodnega sveta ne bi bilo po volji.

¹⁷² *Vojna enciklopedija*, knjiga 5. Redakcija Vojne enciklopedije, Beograd 1973, str. 163.

5. »TISTA NEVERJETNA GLUPOST« – K ZGODOVINI SLOVENSКИH BESEDIL IN NJIHOVI KRITIKI

Beseda ni konj, beseda je buldožer. Če brčne beseda, boli bolj kot če brčne konj. Če pa je beseda peta, ima še večjo moč. »Kdor poje, zlo ne misli.« Kdor poje, sploh ne misli, ampak čuti. Pa vendar je pomembno, kaj poje. Ni nenavadno, da imajo uspešne ideologije vedno na razpolago dovolj pesmi. Za ideologijo ni lepšega kot človek, ki čuti besede, razume pa jih samo toliko, kot je potrebno. Ali pa sploh ne. Melodija da besedi moč. Beseda dobi dodatno moč šele takrat, ko se zaradi melodije izgubi njen pomen. Kaj to pomeni? Nogometiši, ki postrojeni mrmrajo besedilo himne, gotovo ne vedo, kaj natančno besede pomenijo. Dobro pa vedo, kaj pomeni himna. Zato se peta beseda tako zelo razlikuje od zapisane in govorjene. V nasprotju s splošnim prepričanjem ideologije ne potrebujejo nujno »masterminda« v ozadju ali dobro organizirane klike, ki bi z agitpropom predpisovala ideološke vsebine. Ideologije v veliki meri nastajajo spontano, kot imaginarno razmerje med individuumi in njihovimi realnimi eksistenčnimi pogoji, če mi je dovoljeno povzeti Althusserja.¹⁷³ Je kaj bolj spontanega kot zabavna pesem?

Ravno zaradi zabavne slovenske pesmi je bilo v začetku jeseni 2010 slišati veliko hrupa. Trinajstega septembra se je odvijal prvi slovenski glasbeni kongres. Slovenski glasbeniki so med drugim izrazili nestrinjanje z novim predlogom zakona o medijih, ki določa, da mora biti »najmanj 15 odstotkov vse predvajane glasbe v času med 6. in 20. uro vsakega radijskega ali televizijskega programa slovenska glasba oziroma glasbena produkcija slovenskih ustvarjalcev in poustvarjalcev«. Veljavni zakon določa najmanj 20 odstotkov dnevne predvajane glasbe, za programe *Radiotelevizije Slovenija* pa 40 odstotkov »slovenske« glasbe«. Slovenski glasbeniki so zahtevali, da »mora najmanj 50 odstotkov vse predvajane glasbe v času med 6. in 20. uro vsakega radijskega ali televizijskega programa zasedati slovenska glasba oz. avtorska glasbena produkcija slovenskih ustvarjalcev in poustvarjalcev«. ¹⁷⁴ Javna razprava, ki je sledila, je bila navita in barvita. Kaj je slovenska glasba? Kaj sploh so slovenske pesmi? Je glasbenikom res samo do denarja od avtorskih

¹⁷³ Prim.: Louis Althusser, Michel Pêcheux, Pierre Macherey, Etienne Balibar, *Ideologija in estetski učinek* (ur. Zoja Skušek-Močnik). Ljubljana: Cankarjeva založba, 1980.

¹⁷⁴ Slovenska glasbena unija, <<http://www.glasbenaunija.si/novice/novice-ugu/article-id/20/cbmoduleid/385.aspx>>, 2. 11. 2010.

pravic, ali pa jih iskreno skrbi za slovensko identiteto (ki ji brez slovenske pesmi živeti ni)?

SLIKA II: ANTON FUNTEK

Anton Funtek (1862–1932), pesnik in prevajalec, ki naj bi bil »odlični formalni talent«, vendar brez »čustvene globine« in »idejnega bogastva«.

(avtor fotografije: Avgust Berthold)

Za nekoga, ki vsaj od daleč pozna zgodovino slovenskega nacionalizma, pa debelina glasbenih denarnic pri tej razpravi ni najbolj zanimiva. Zanimivo je predvsem priseganje na pomen pesmi za slovenski narod, ki je staro vsaj toliko kot slovenska narodna zavest, če ne starejše. Ko so v 19. stoletju rodoljubi počasi gnetli slovenstvo iz lokalne »kuriozitet« v popularno politično gibanje s konkretnimi nacionalnimi zahtevami, so imeli nemalo težav.¹⁷⁵ Gibanje je slonelo na jeziku in naravnem pravu, ne pa na tradiciji srednjeveške državnosti. Zedinjena Slovenija je bila resda revolucionaren naravnopraven koncept, vendar je ni bilo

¹⁷⁵ Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice do samostojne države*, str. 72–94.

mogoče najti na nobenem zemljevidu. Narodni delavci so si pri konstruiranju ideološke preteklosti pomagali, kakor so vedeli in znali: pridno so izumljali izvirne tradicije¹⁷⁶, se spogledovali z avtohtonističnimi teorijami¹⁷⁷ in se dobesedno oplajali z idejo slovanske in jugoslovanske povezanosti. Slavna zgodovina Čehov, Rusov, Hrvatov in Srbov je na nek način postala tudi slavna zgodovina Slovencev: saj smo vendar vsi Slovani bratje!¹⁷⁸ O sestrah je bilo bolj malo govora. Seveda so imela takrat Slovenci za sabo prav toliko preteklosti kot ostali, a mitologija se ne meri v časovnih enotah. Slovenski preporoditelji so koprneli po junaškem mitu, po preteklosti, ki jo lahko zagradiš. Karantanci so bili za to najbolj pripravljeni, a kaj, ko so prehitro propadli in imeli drugo ime¹⁷⁹, Celjski grofi pa se tudi niso ponašali s praslovenstvom. Kaj ostane, ko ni dovolj slavne zgodovine? Oziroma, kako narediti zgodovino slavno? Preprosto: narodovo glorio lahko dobesedno »izpojemo« iz naših ust. Tako preteklo kot sedanjost in prihodnost. V pesmi se vse poveže.

»Vobče pa je videti, da skladateljem tudi ni bilo toliko do dobrega besedila kolikor do tega, da so sploh uveljavljali svojo glasbeno potenco, zlasti ker so se zaporedoma ustanavljali pevski zbori, ki jim je bilo treba napevov, lahkih, melodioznih, takih, da so 'šli v uho',« je leta 1922 potožil književnik Anton Funtek: »Samo nekaj domorodnih ocvirkov, pa je bilo ustrezno vsem – skladateljem, pevcem in poslušalcem.«¹⁸⁰ Funtek je imel v mislih »narodne« pesmi, ki so nastale v drugi polovici 19. stoletja.¹⁸¹ Nekatere so še danes dobro znane, nekatere pa so že davno utonile v pozabo. Funtka, ki je bil pomemben slovenski književnik od osemdesetih let 19. stoletja dalje, ni motilo narodnjaštvo. Tudi sam je prispeval več literarnih umotvorov v zakladnico slovenskega duha. Motilo ga je pozerstvo, frazerstvo in »stupidnost šušmarskih besedil«. Sicer pa Funtek o teh stvareh ni govoril brez izkušenj. V zgodovino slovenske glasbe se je

176 Primerjaj: Eric Hobsbawm, Introduction: Inventing Traditions. V: Eric Hobsbawm, Terence Ranger, *The Invention of Tradition* (ur.). Cambridge, 2008, str. 6.

177 O slovenskih avtohtonističnih teorijah glej: Peter Štih: »Ej, ko goltnes do tu-le, udari po konjih«. O avtohtonističnih in podobnih teorijah pri Slovencih in na Slovenskem. V: *Zgodovina za vse*, l. 1996, št. 2, str. 66–80.

178 Primer pomena slovanstva v družabnem življenju slovenskega meščanstva: Peter Rustja. »Glasba svira Hej Slovani ...« O plesni kulturi slovenskega meščanstva v Trstu v letih 1852–1897. V: *Zgodovina za vse*, l. 1997, št. 2, str. 66–72.

179 Primerjaj: Igor Grdina, Karantanski mit v slovenski kulturi. V: *Zgodovina za vse*, l. 1996, št. 2, str. 57–68.

180 Anton Funtek, O besedilu naših popularnih pesmi. V: *Ljubljanski zvon*, l. 1922, št. 11, str. 641 (dalje: Funtek, O besedilu).

181 »Splošni okus je izoblikoval blede različice mešanice 'folkloriziranega liedtafla in salonske patetike', primerne za potrebe čitalniških veselic.« Glej: Matjaž Barbo. »Slovenski duh« kot poetska kategorija. V: *Muzikološki zbornik*, l. 1993, str. 38.

zapisal kot človek, ki je napisal libreto za prvo slovensko opero *Teharski plemiči* skladatelja Benjamina Ipavca (prvič uprizorjena 10. decembra 1892 v Ljubljani).¹⁸² Čeprav je užival spoštovanje kot profesor na ljubljanskem učiteljskišču in urednik *Ljubljanskega zvona* (1891–94), pa je kot pesnik in dramatik spadal v drugo ligo. Zastopal je formalistično pesniško šolo Josipa Cimpermana, ki je zagovarjal mnenje, da je potrebno verze »piliti in zopet piliti, da dobimo naposled lep kristal«. ¹⁸³ Po mnenju književnega zgodovinarja Ivana Grafenauerja se je Funtek kot »odličen formalen talent naučil mojstrsko obvladovati jezikovno in metrično obliko,« čeprav se njegove pesmi »ne odlikujejo po posebni čustveni globini in izrednem idejnem bogastvu«. ¹⁸⁴ Dejansko je imel Funtek tudi nekoliko smole. Po letu 1895 se je pojavila generacija slovenskih modernistov, ki je odklanjala »Cimpermanovo obrtno oblikomanijo«. Cimperman je bil namreč znan po »trdni, nezlomljivi močatosti«, ¹⁸⁵ modernisti pa so stremeli k izrazu živega čustva. Pesnike slovenske moderne slovenska literarna znanost veliko bolj ceni kot Funtka in njegove formalistične kolege.

Kakorkoli že, Anton Funtek je bil prava osebnost za kritiko besedil slovenskih pesmi: bil je glasbeno izobražen, odličen poznavalec literature in človek s poslušom za podrobnosti. Jasno mu je bilo, da se amaterski pevci praviloma ne menijo za besedilo. »Pojo ti pesem po stokrat, a je ne umejo, ali pa se sploh ne zavedajo, kolik nezmisel krožijo včasih.« Kot klasičen primer je izpostavil »krepko« pesem *Hej Slovani*: »Kadar prekipi narodna navdušenost do vrha, zazveni ta ponosna himna.« ¹⁸⁶ Seveda Funtek v času Kraljevine SHS ni mogel vedeti, da bo pesem v prihodnosti dejansko postala državna himna. Pesem je imela v času Funtkovega pisanja na Slovenskem že dolgo zgodovino. V Ljubljani naj bi prvič zadonela v revolucionarnem letu 1848. Od tistih časov se ni umaknila iz pevskega sporeda slovenskih rodoljubov, še zlasti so jo radi prepevali zato, da so strašili in jezili lokalne Nemce. Na primer 24. maja 1903, ko se je v Ljubljani javna podpora Hrvatom sprevrgla v protinemške izgrede. ¹⁸⁷ Izvirno češko besedilo je leta 1834 napisal panslavistični slovaški pesnik Samo Tomášik (1813–1887).

182 Igor Grdina, Funtkov libreto *Teharski plemiči*. V: *Jezik in slovstvo*, l. 1991, št. 5/6, str. 149.

183 Franc Zadravec, *Zgodovina slovenskega slovstva* 5. Maribor: Založba Obzorja, 1970, str. 100.

184 *Slovenski biografski leksikon* 1. Ljubljana, 1925–1932, str. 193, 194 (dalje: *Slovenski biografski leksikon* 1).

185 *Ibidem*, str. 81, 82.

186 Funtek, O besedilu, str. 642.

187 Andrej Studen, Protinemški izgrede v Ljubljani 1903. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, l. 1998, št. 1–2, str. 15–19; Matič, *Nemci v Ljubljani*, str. 299–399.

Najstarejša komponenta pesmi je vsekakor melodija, ki jo je avtor prevzel iz poljske himne *Ni še mrtva Poljska* (*Jeszcze Polska nie zginęła*, napisana 1787, avtor Jožef Wybicki).¹⁸⁸ Tako kot mnoge slovenske radovedneže v letih 1945–91 so tudi Funtka v slovenskem prevodu najbolj motile znamenite »steke« (v srbskem in hrvaškem prevodu ni tega nesmisla). »Prijatelj, ki si že tolikokrat pel to pesem,« je vprašal bralca Funtek, »ali si kdaj razmišljal, kaj pomeni verz 'Grom in peklo, prazne vaše proti nam so steke?' /.../ Češko besedilo pravi: 'Hrom a peklo, marné vaše proti nám so jsou vzteky'. Beseda 'vzteky' pomeni v slovenščini besnost, srd (cf. steklina, stekel pes).« Smisel tega verza naj bi bil: »Grom in peklo, izlivi vaše besnosti so prazni proti nam = nam ni nič do vašega obnemoglega srda.« Povedano preprosto: nič nam ne morete. »Ne vem, kdo je zagrešil klaverni prevod te pesmi; izvestno pa ni poznal češkega jezika,«¹⁸⁹ je zaključil Funtek.

SLIKA 12: ŽENSKA V ČOLNU NA BLEJSKEM JEZERU

Ženska v čolnu na Blejskem jezeru. Tako kot sodobne narodnozabavne pesmi so tudi ponarodele pesmi v 19. in začetku 20. stoletja opevale predvsem lepote slovenske dežele. »Najbolj jih je seveda navduševala gorenjska stran,« je razložil Anton Funtek: »Triglav, planine, Blejsko jezero.«

(avtor fotografije: Franc Vesel)

Slovenski zbori so radi prepevali tudi hrvaške in srbske pesmi v izvirnem jeziku. Še zlasti je bila popularna pesem

188 Viktor Smolej, Izvirnik himne Hej Slovani in slovenski prevod. V: *Jezik in slovstvo*, l. 1961, št. 6, str. 206.

189 Funtek, *O besedilu*, str. 642.

U boj iz opere *Nikola Šubić Zrinski*, ki jo je napisal hrvaški skladatelj Ivan pl. Zajc: »U boj, u boj! Mač iz toka, bračo, nek dušman zna kako mreemo mi.« In kako so to razumeli na Slovenskem? Funtek je bralcem zaupal naslednjo anekdoto: »Ko je pred nekaj leti na ženskem učiteljišču ljubljanskem nanesla beseda na to opero, sem vprašal gojenko, kako umeje besede 'mač iz toka'. Pa se mi je odrezala, da so ji te besede pomenile 'mače stoka' ... Mislim, da je pri nas še dosti pevcev, ki mislijo pri teh besedah na stokajoče mače.« Kljub nesporazumom zaradi neznanja drugih jezikov, so šle Funtku veliko bolj v nos »izvirne« pesmi, ki so jih zagrešili Slovenci sami. »Ali ta izgleda še nista najhujša; zaradi niju tudi ne bi bil spisan ta članek. Kar mi je potisnilo pero v roko, je tisto nedopustno šušmarstvo, tista neverjetna glupost, ki je tolikokrat oznaka naših starejših pesmi.« Funtka je bolelo srce (in uho) predvsem zato, ker se te pesmi »pojo od rodu do rodu«, zato imajo neverjetno dolgo življenje: »zakaj neizpodbitna resnica je, da ni še nobena pesem, bodisi še tako lepa, obnarodela zaradi vsebine; ampak obnarodela je zgolj zaradi melodije, ki se ljudem omili, da jo pojo, kadarkoli je treba in tudi kadarkoli ni treba ...«¹⁹⁰ Pisci teh besedil so bili sicer »poštene patrioti«, ki pa »žal niso bili pesniki«.

Zato je poglavitna vsebina njih popevanja domovina; /.../ Najbolj jih je seveda navduševala gorenjska stran: Triglav, planine, blejsko jezero. Te pesmi tvorijo skupino zase in so danes najbolj priljubljene, dasi so izmed vseh naših pesmi najslabše.«¹⁹¹ Kot primer je navedel Vilharjevo pesem *Po jezeru*, ki je še danes redna gostja slovenskih zborovskih ansamblov. Pa začnimo s prvo kitico: »Po jezeru bliz' Triglava čolnič plava sem ter tja. V čolnu glasno se prepeva, da odmeva od gore.« Racionalističnemu Funtku se je zdelo vse skupaj nesmiselno: »Iz verza 'v čolnu glasno se prepeva' bi sklepal normalen človek, da je zbrana v čolnu večja družčina, ki prepeva, in sicer tako glasno, da prihaja odmev od gorskih sten. Ali ta družba bi morala kričati na vse grlo, da bi zbudila odmev.« Seveda pa te družbe ni v čolnu, »to sklepaš iz naslednje kitice: 'Mile ptice po dolinah in planinah se bude; ker so čule pesem mojo, vsaka svojo žvrgole.' Torej vesla in sedi v čolnu samo ena oseba! /.../ Zdajci si se domislil nečesa, kar ni v nikakršni vzročni zvezi s tem: 'Tukaj slava vence vije, srce bije nam glasno.' Saj je irelevantno, kje jih vije, kako jih vije, kakšne jih vije in za koga jih vije. Dovolj je, da nam zato bije srce glasno. Nam? Torej je

¹⁹⁰ *Ibidem*, str. 642.

¹⁹¹ *Ibidem*, str. 645.

vendarle večja družba v čolnu? In so vsi molčali in prepeval je edino poet?«¹⁹²

Na splošno so se zdele Funtku slovenske domovinske pesmi pomensko nedefinirane. V pesmi *Domovina*, ki jo je napisal učitelj Andrej Praprotnik (1827–1895)¹⁹³, lahko najdemo marsikaj: »visoke gore, zelene planine, mile trate in doline, bele cerkve, /.../ toda pevec slovenski, ali si zasledil v vsem tem naivnem naštevanju le eno besedico, ki bi označevala slovensko domovino? Besedilo te pesmi lahko pojejo vsi drugi narodi – razen mogoče Eskimov in Samojedov, ali pa prebivavcev v osrednji Afriki.«¹⁹⁴ Funtka je še zlasti razjezilo nesmiselno ponavljanje in posiljene rime. Teh dveh komponent pa ne manjka v ponarodeli pesmi *Slovenec sem*. Jakob Gomilšek (1843–1906) jo je prvič objavil leta 1866 v časopisu *Slovenski gospodar*, uglasbil pa jo je Gustav Ipavec.¹⁹⁵ »Da je Slovenec,« je bil piker Funtek, »to ve Gomilšak prvič zato, ker mu je tako dejala mati, ko ga je dete pestovala, in drugič zato, ker mu to velita jasna pamet v glavi in blagi čut v srcu. Ako pa je ponosen Gomilšak in si ponosen ti, ki poješ njegove besede, so ti verzi, bogme, vse prej nego ponosni! V formalnem oziru je njih težka hiba, da nima refren 'Slovenec sem' sploh nikakršne rime (sêm – vém – smém tudi najbolj kosmatemu ušesu ne morejo zveneti kot stiki!); še bolj nedostatna pa je njih vsebina. Mati že je dejala: 'Slovenec sem' (iz česar bi se dalo celo sklepati, da je sama sebe označevala za Slovenca); ti pa si moral biti že tedaj, ko te je pestovala, čudovito bistra glavica, da si umel njene besede. Nadalje pomisli, da te je pestovala kot dete in ne morda kot desetletnega ali še starejšega dečka. Vrhu tega ti pravi jasna pamet v glavi (ne morda v petah!) in blagi čut v srcu (ne morda v prstih!), da si Slovenec, dasi niti ne veš, kateri blagi čut je to.«¹⁹⁶

Funtek je vzel pod mikroskop še mnoge druge »popularne pesmi«. Njegova analiza slovenskih ponarodelih napevov je tako resna in globoka, da se upravičeno postavlja vprašanje, ali je kot kritik razumel preveč ali premalo. Mogoče pa je razumel premalo ravno zato, ker je vedel preveč. Pa smo spet pri spontanosti ideologije. In pri Funtkovi obsedenosti s formo. Funtek popularnih pesmi ni dobro razumel predvsem zato, ker jih je vzel preveč zares. Pri tem je zanimivo, da je

192 *Ibidem*.

193 *Slovenski biografski leksikon*, Andrej Praprotnik, <<http://nl.ijs.si:8080/fedora/get/sbl:2260/view/>>, 2. 11. 2010.

194 Funtek, *O besedilu*, str. 708.

195 *Slovenski biografski leksikon 1*, str. 231.

196 Funtek, *O besedilu*, str. 708.

Funtka ni motila prisotnost nacionalne ideologije. Motila ga je zgolj nesmiselnost nekaterih besedil. Bolelo ga je dejstvo, da ima ljudsko slovenstvo veliko »rajši« banalnost kot kvaliteto. Banalnost pa je, ne glede na »pravilno« idejno usmerjenost, še vedno samo banalnost. V tej točki pa se Funtek sreča z dilemami sedanjih slovenskih glasbenikov. Ne glede na obvezne kvote, ne glede na denar od avtorskih pravic: če je pesem kvalitetna, bo tudi ostala kvalitetna. Če je banalna, bo ostala banalna.

6 . »ZAMORCEV NE BOMO UMIVALI« –
PODOBA »ZAMORCA« V SLOVENSKEM
ČASOPISJU V 19. IN ZAČETKU 20. STOLETJA

Začnimo z zamorci. Kje živijo? Za morjem? Smo za njih tudi mi zamorci? Mogoče, sicer pa ni važno. Važno je, da so črni. Važno je, da so daleč. Nadaljujmo s Slovenci. Narod brez zgodovine, vedno podložni tujčevi peti, benevolentno prepuščeni viharjem svetovnega toka, vedno v iskanju najboljšega gospodarja: ker sami ne zmoremo, ker sami ne znamo. Oh, to prekletstvo majhnega naroda! Če si majhen, si vedno kriv. Tako vsaj pravi mit o slovenskem hlapčevstvu. O Slovencih kot hlapcih veliko beremo in še več slišimo. Teze o »slovenski podložni naravi« se brez prestanka že več kot stoletje in pol širijo tako v levi, desni, srednji, pa tudi v spodnji in zgornji publicistiki. Najverjetneje zaradi univerzalnosti. Priležejo se vsem sistemom in režimom. Uporabne so kot izgovor, primerne za bojno geslo, največkrat pa se jih servira skupaj z občutkom brezupa. Najbolj tragični so kritiki slovenskega hlapčevstva, ki ga pravzaprav vedno znova ponovno izumljajo. Namesto da bi zapustili začarani krog in kritizirali celotno shemo razmišljanja o gospodarjih in hlapcih.¹⁹⁷ In ravno v tej, lahko bi rekli navidezni dihotomiji je problem. Prepričanje o slovenski podložnosti je, če gledamo iz širše zgodovinske perspektive, posledica nacionalizma, imperializma in rasizma 19. in zgodnjega 20. stoletja. Vse skupaj pa ne bi šlo nikamor brez kapitalističnega plesa. Ko se je v 19. počasi formiral slovenski nacionalizem, ki je v nekaj desetletjih naredil velikanske korake, je nad njim bdela avreola dobrega cesarja. V habsburški monarhiji so se narodi delili na »zgodovinske«; tiste, ki so imeli priznano »historično-politično individualnost« zaradi srednjeveške državnosti, in na »nezgodovinske«, narode drugega reda, ki niso imeli dokazane stare države.¹⁹⁸ Argument historičnega prava je imel v državi, ki je nastala kot družinska posest, veliko ceno. Kljub neprestanim poskusom iskanja lastne »slavne« zgodovine, so se Slovenci lahko naslonili le na

197 V zadnjih letih je, sicer na izjemno duhovit način, tezo o slovenskem »tlačanstvu« v svojih člankih večkrat izrazil pisatelj Miha Mazzini in jo povezal z odnosom do ustvarjalnosti in slovensko egalitarnostjo. Ne glede na upravičeno kritičnost, je Mazzini uporabil stare stereotipne predstave o slovenski zgodovini, ki jih je zgodovinpisje v glavnem presešlo. Glej: Miha Mazzini, Slovenski odnos do ustvarjalnosti. Kako iz Slovencev spraviti srednji vek? V: Sobotni prilogi *Dela*, 10. 10. 2009. Dosegljivo na: <http://www.mihamazzini.com/slonadom/dom47.htm>, pridobljeno 1. 10. 2011.

198 Glej npr.: Robert A. Kann, *The Multinational Empire, Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy 1848–1918*. Volume 1. New York: Columbia University Press, 1964, str. 33.

naravnopravni princip. V času historicizma in socialnega darvinizma so manjšim narodom brez zgodovinske podlage prerokovali propad.¹⁹⁹ Zmagali naj bi »sposobnejši«, z »močjo kulture« in vse bolj, ko se je približevala prva svetovna vojna, tudi z »močjo rase«.

In kakšno zvezo imajo s tem zamorci? Več, kot je videti na prvi pogled. Imperialistična in ekspanzionistična logika večjega, močnejšega, boljšega in seveda »kulturnejšega«, ki mora prevladati nad »nekulturo«, je pestila tako »divja ljudstva« v daljnih deželah kot Slovence. Nacionalizmi večjih narodov so radi opletali z besedo kultura, ki so jo dobrodušno ponujali manjšim narodom. Seveda v obliki brezpogojne kapitulacije in asimilacije. Nosilci slovenskega nacionalizma so »kulturtregerstvu« Nemcev in Italijanov dosledno in argumentirano nasprotovali. Leta 1861 so se v *Bleiweisovih Novicah* pritoževali, da si je »nemška in ponemčena gospoda v glavo vbila, da je njena slavna naloga, nemški jezik in nemško kulturo vse do sinjega morja razprostraniti; vse druge narodne življe so deržali ti odpadniki za mertvo tvarino, katero bo še le nemški element oživil in počlovečil«. ²⁰⁰ Slovenski voditelji so dobro razumeli brezobzirnost imperialističnega in kulturnega vsiljevanja v v Evropi. So zato bolje razumeli kolonialno izkoriščanje v daljnih deželah? So zato simpatizirali s trpljenjem čezmorskih ljudstev? Odgovor je preprost: niti ne.

Podoba divjaka in zamorca v slovenski javnosti 19. in zgodnjega 20. stoletja je bila v sozvočju s podobami v tedanji Evropi. Novice iz daljnih krajev so prihajale do slovenskih žurnalistov iz velikih evropskih centrov, predvsem s cesarskega Dunaja. Kljub temu so imeli Slovenci tudi svoje obveščevalce. Misijonar Ignacij Knoblehar (1819–1858), ki je med leti 1847 in 1857 potoval in deloval v Južnem Sudanu, je bil rojen v Škocjanu na Dolenjskem.²⁰¹ O njegovih pustolovščinah v »črni« Afriki je leta 1850 v Ljubljani izšla knjiga z naslovom *Potovanje po Beli reki*. V uvodu je urednik Vinko Fereri Klun poudaril, da je Knobleharjevo »serce že dalj časa gorečo željo redilo, nevernim divjakam božjo besedo oznanovati in jih tako na pot spoznanja in omikanja pripeljati«. ²⁰² Glavna naloga misijonarskega dela naj bi bila »nas z notranjimi deželami Afrike soznaiti in kupčevanje

199 Hagen Schulze, *Država in nacija*. Ljubljana: /*cf, 2003, str. 170.

200 *Novice*, l. 1861, št. 4.

201 *Enciklopedija Slovenije*, knjiga 5, Ljubljana: Mladinska knjiga, 1991, str. 165.

202 Ignacij Knoblehar, *Potovanje po Beli reki*. Po izvirnem rokopisu velikega vikarja s. Afrike, Dra. Ignacia Knobleharja, izdelal in posloveniti dal Dr. V. F. Klun. Ljubljana 1850, str. III (dalje: Knoblehar, *Potovanje po Beli reki*).

s sužnimi odpraviti«. ²⁰³ Raziskovanje, misijonarstvo in abolicija so tesno povezani. Najprej raziskati, potem prinesiti Kristusov nauk in šele potem izkoreniniti suženjstvo. »Kar kupčevanje s sužnimi tiče,« trdi urednik, »so si Evropejci že zlo prizadevali, mu konec storiti. Pa vse prizadevanje je omagalo. Sužništvo se ne da ne s silo ne s postavami odpraviti. To se da samo s podučanjem in prepričanjem doseči. In to je težavni namen misionarjev.« V Knobleharjevem času je bilo suženjstvo v tem delu Afrike donosen posel. Med leti 1750 in 1850 je bil Darfurski sultanat glavni dobavitelj sužnjeva za egipčanski in sudanski trg. ²⁰⁴ Knoblehar naj bi nameraval »fantičev raznih zamorskih narodov nakupiti, v Hartumu seminiše napraviti, v katerim bi se ubogi mladeniči bogočastja in omikanja, raznih rokodelstev, kakor tudi kmetijstva, poljedelstva i. t. d. učili. Ko bi se tako omikali, bi šli k svojim rodovom nazaj, bi učili svoje rojake in bi bili stvarniki njih dušne in telesne sreče.« ²⁰⁵

Tako preprosto naj bi bilo. Malo znano je, da so se Knobleharjevega projekta udeležili tudi abolicionistični navdušenci v domovini. Katoliški časopis *Zgodnja Danica* je sprožil obsežno akcijo za odkup Knobleharjevih otrok. Za 50 goldinarjev je bilo mogoče kupiti lastnega »kerščenika« in mu dati poljubno ime (na primer: Stanislav Kostka Ljubljanski, Luka Kranjski, Alojz Latinski, Maksimiljan Celjski). Otroke so pripeljali na Kranjsko, kjer naj bi jih izobrazili za misijonarko delo v domovini. ²⁰⁶ Dogajalo pa se je, da se ti ljudje po koncu šolanja niso zavedli svoje vzvišene misijonarske naloge in niso želeli nazaj v domovino. Svojejavlost v slovenskem okolju ni bila sprejeta z naklonjenostjo. Leta 1874 je časopis *Slovenski narod* poročal o zamorcu, »ki po ljubljanskih krčmah goreče predivo žre, kozarce grize in iz svojega afrikanskega jezika trideset čevljev dolgo vrv spleta. /.../ Ta zamorec je gospod Janez Jeran Kranjski, ki ga je naš pobožni gospod Luka Jeran v Afriki kupil, da bi se v Ljubljani izšolal in se kot katoliški misionar vrnil v Afriki črne duše past./.../ Krstil ga je Slovencem na čast za Janeza Kranjskega. A sedaj ta noče več slišati ne za gospoda Luka Jerana, ne za Afriko in se od mesta do mesta potepa.« ²⁰⁷

203 *Ibidem*, str. iv.

204 R. S. O'Fahey, Slavery and Society in Dar Fur. V: John Ralph Willis (ur), *Slaves and Slavery in Muslim Africa*. Volume 2, The Servile Estate. Frank Cass, London 2005, str. 82.

205 Knoblehar, Potovanje po Beli reki, str. v.

206 Anton Šepetavc, Pridiga o prijaznih, gostoljubnih, dobrih Slovencih, ki niso vedno (bili) taki. V: *Zgodovina za vse*, l. 1994, št. 1–2, str. 26.

207 *Ibidem*, str. 27.

SLIKA 13: Wiener Bilder, 26. 2. 1899

Seite 2. **Wiener Bilder.** 26. 2.

Schwarze Kiliputancer.
Der Kiliputancer, ein in Italien zuerst entdeckter, in Ostindien vorkommender, aber jetzt sehr häufig in Afrika vorkommender Affenart, hat sich in Ostindien und Ostafrika zuerst gezeigt, hat bei den ersten Entdeckungen in Ostindien und Ostafrika zuerst gezeigt, hat bei den ersten Entdeckungen in Ostindien und Ostafrika zuerst gezeigt...

Schwarze Kämerinnen.
Die schwarzen Kämerinnen, ein in Ostindien vorkommender, aber jetzt sehr häufig in Afrika vorkommender Affenart, hat sich in Ostindien und Ostafrika zuerst gezeigt, hat bei den ersten Entdeckungen in Ostindien und Ostafrika zuerst gezeigt...

Schwarze Kämerinnen. Der schwarze Kämerin ist ein in Ostindien vorkommender Affenart, hat sich in Ostindien und Ostafrika zuerst gezeigt, hat bei den ersten Entdeckungen in Ostindien und Ostafrika zuerst gezeigt.

»Kug' um Kug', Dahn um Dahn«
Das Kug' um Kug', Dahn um Dahn, ein in Ostindien vorkommender, aber jetzt sehr häufig in Afrika vorkommender Affenart, hat sich in Ostindien und Ostafrika zuerst gezeigt, hat bei den ersten Entdeckungen in Ostindien und Ostafrika zuerst gezeigt...

Die schwarzen Kämerinnen.
Die schwarzen Kämerinnen, ein in Ostindien vorkommender, aber jetzt sehr häufig in Afrika vorkommender Affenart, hat sich in Ostindien und Ostafrika zuerst gezeigt, hat bei den ersten Entdeckungen in Ostindien und Ostafrika zuerst gezeigt...

Poročilo v dunajski reviji o tem, kako so britanski raziskovalci v »temni Afriki« odkrili raso »črnih škratov«, pravih »Liliputancev«. V članku ugotavljajo, da na »malih črnih kerlicih« ni nič škratovskega, saj so mišičasti, imajo skladne proporce in lepe obrazne poteze.

A ker so bili zamorci že na videz tako drugačni, so bili tudi eksotični in zanimivi. Etnografski opisi čezmorskih ljudstev so bili hvaležna tema za polnjenje časopisnih strani. Starosta slovenskega novinarstva Janez Bleiweis je v *Kmetijskih in rokodelskih novicah* rad poučeval o življenju povsem drugačnih ljudstev. Še zlasti so bile zanimivi običaji, ki jih civiliziran evropski človek ne počne. Leta 1854 so *Novice* poročale, da »stanovniki v zahodnih afrikanških deželah in otočani južnega morja lakirajo svojo črno kožo kakor mi

marsiktero hišno orodje. Is pesek različnih palm si napravljajo olje, in s tim oljem si mažejo kožo, da je leposvetla in voljna, in da jih mergolinci tako radi ne pikajo. Hotentoti, Kafri in druge ljudstva južne Afrike namesti vode in olja rabijo loj in mast, s katero se mažejo in čez to potresa-jo neko rumeno ali rudečo zemljo in v prah zdrobljene posušene zeliša. Naj večji mojstri v tem so Hotentoti; oni se s sajami, ovčjim lojem in z mnogo drugo svinjarijo pridno mažejo, da se svetijo kakor bron. Ko so se Holandci med Hotentote naselili, so dale čedne Holandkinje hotentotske dekleta, ki so jih v službo vzele, do čistega umiti; ali kmalu so se prepričale, da koža Hotentotk je gerda in nečedna, če ni namazana, kakor naše škornjice, če niso očejene in namazane.«²⁰⁸ Več kot šestdeset let kasneje je liberalni *Slovenski narod* v podobnem slogu poročal o nenavadnih afriških frizurah: »Potovalci po osrednji Afriki pripovedujejo, da žive tamkaj plemena, pri katerih nosijo moški čez meter visoke frizure. Tako pripoveduje neki potovalec v svojem ravnokar izdanem delu 'Divjačina in Divjaki' o možeh iz rodu Meshukulumbve v Rodeziji, da imejo poldrugi meter visoke frizure. Frizure si napravijo na ta način, da si namažejo lase z ilovico in maščobo, in jih dvignejo v zrak ter povežejo v šop. Sprva povzroča takšna frizura precejšnje bolečine, ker vlečejo lasje vso kožo skupaj, da nastane okrog glave nekakšen krožen lok. Po konci strleči šop okrase še z ranimi školjkinimi lupinami ter z umetno napravljenimi košččeni iglami. Ker se tako napravlje stolp drži toliko časa skupaj, da sam od sebe razpade, je umevno, da se zarede v njem mnogoštevilne živalice, ki popolnoma svobodno kraljujejo v svojem gnezdu.«²⁰⁹ Ne glede na veliko časovno razliko nastanka, je poanta obeh novic zelo podobna: oblačilna in telesna kultura zamorskih ljudstev je lahko zgolj nesnažna in odurna.

Umazanost je zgolj eden izmed stereotipov, ki so jih slovenski časopisi pridno prenašali iz tujega tiska. Zapacani zamorci morajo biti tudi divji. Pogoste so bile kratke novice, ki so poudarjale njihovo divjaštvo. Na primer: »V Afriki je republiko Liberijo nagloma napadla četa divjih paganskih zamorcev, posekala 350 ljudi, potem spekla in požrla. Grozno djanje! Slišati je, da hoče Anglija temu konec storiti.«²¹⁰ Ali pa: »Zamorci so ropali kakor najbesnejši banditje. 50 zamorcev so postrelili vojaki na mestu ker so ropali imetje mrtvecev. Pri nekem zamorcu so našli 23 odrezanih prstov s prstani. Nekega zamorca so zalotili, ko je hotel neki bogati

208 *Novice*, l. 1854, št. 84.

209 *Slovenski narod*, 9. 11. 1910.

210 *Slovenski gospodar*, 18. 11. 1875.

gospej odgrizniti ušesi z dragocenimi uhani.«²¹¹ Če že ne morijo, pa vsej kradejo: »Zamorci – kolesarji. Iz Salisburyja poročajo, da se sambesijski zamorci kolesarijo iz rudokopov v svoje kraale. Zamorci, na pol nagi, so zelo komični na kolesih, ker so oprtani s koški in zabožki. Seveda si koles ne kupijo, nego jih nakradejo.«²¹² Ni nenavadno, da je bila beseda zamorec uporabna kot psovka v različnih variantah, še zlasti v političnem boju. Ko so se pri časopisu *Slovenski gospodar* leta 1910 zgražali nad ravnanjem štajerskih Nemcev, so zapisali, da so »kričali tamkaj kakor zamorci, psovali kakor pouličnjaki ter napadali kakor tolovaji«.²¹³ Popularna je bila tudi krilatica »Zamorcev ne bomo umivali«, ki je pomenila podobno kot reklo Sizifovo delo. Konservativni *Štajerski gospodar* je na primer leta 1923 označil proglas nasprotne Samostojne kmečke stranke za »brezuspšno pranje samostojnih zamorcev«.²¹⁴

Zamorce in njihovo »divjost« so si lahko Slovenci ogledali tudi v živo. Potujoči cirkusi in menažerije (razstave eksotičnih živali) so imeli pogosto s seboj kakšnega črnega člana, ki so ga našemili čim bolj eksotično. Včasih pa je prišla na obisk kar cela folklorna skupina, kot na primer 26. februarja 1880 v Gorici, ko so nastopali pripadniki ljudstva Zulu, popularno imenovani Culukafri: »Zulu-kafri so pretekli ponedeljek producirali v tukajšnjem gledališči. Videli in žalibog tudi slišali smo 5 divjakov, temne, skoro črne kože, okoli glave in pasu, pa pod kolena ovite z neko kožuhovino, sicer pa čisto nage. Možje so lepega, zalitega života in jeklenih udov, samo nekako okorne glave, zlasti debelo moleče ustnice kaze njihovo telesno lepoto. Peli so neke vojne pesmi, seveda v nikomur razumljivem zuluškem jeziku, metali jatagane v tarčo in omagavali se. Vse je bilo divje in za omikanca malo mikavno. Po končani produkciji so se razšli po gledališči, da jih je lahko vsak ob blizu ogledal in potipal.«²¹⁵ V omikanem dunajskem Pratru so večkrat organizirali tematske parke »eksotičnih ljudstev«, kjer so si lahko »kulturni« Dunajčani v živo ogledali »divjake« kot živali v živalskih vrtovih: »Afrikanci na Dunaji. Nek dunajski podjetnik si je naročil družbo afrikanskih zamorcev, ki naj bi dajali predstave v Pratru. V družbi, ki šteje 35 oseb, je tudi 14 žensk in 5 otrok. Tri ženske imajo v desno stran

211 *Novice*, l. 1900, št. 41.

212 *Slovenski narod*, 4. 9. 1901.

213 *Slovenski gospodar*, 15. 9. 1910.

214 *Slovenski gospodar*, 11. 1. 1923.

215 *Soča*, 27. 2. 1880.

nosa zabodeno zaponko iz koralne perle, kar znači, da one še niso ljubile.«²¹⁶

SLIKA 14 : Osa, 10. 2. 1906

Št. 14. V Ljubljani, dne 10. februarja 1906. Leto I.

Iskajo malo zadržati se ali...
za leto 6 00—
pol leta 3 00—
za tri m. 2 50—

Interes:
Prijavnice 1 leto 200. st. omejen.
Po vsaki strani 200. st. omejen.

Uredništvo: Slovenska ulica 8.
Št. 14. Ljubljana. Varnostna št. 1000.

Politično-satirični tednik.

Platonska zabava.

Kristjani, to je res
platonsko čisti ples!
Fandango in kankan
nam sicer ni prav znani,
ob polki in četvorki
potimo mi se gorki,

se prav nič ne dotikamo,
vsak zase se pomikamo,
spodobno poskakujemo,
vsak zase se radujemo...
Kristjani, to je res
edino pravi ples!

Ašanti.

»Ašanti-zamorci« so bili del slovenskega medijskega diskurza. Ljubljanski škof Anton Bonaventura Jeglič je bil prepričan, da je ples hudičovo delo, ki vodi mladega človeka v skušnjavo. Liberalni satiriki so namigovali, da so po Jegličevi logiki še najbolj moralni »Ašanti-zamorci«, ki poskakujejo vsak zase.

Divjost in umazanost gre lepo skupaj z animalično pohoto. Ker je v tem času po Evropi strašil splošen strah pred spolnostjo, je eksotika »črnih« pogosto simbolizirala skrito erotiko »belih«.²¹⁷ »Z zamorcem pobegnila. V mestu Smecno

²¹⁶ Novice, l. 1898, št. 17.

²¹⁷ V 19. stoletju so Evropo preplavili pisci, ki so razdeljevali narode na podlagi pseudoobjektivnih seksualnih taksonomij. Glej: Alexander Maxwell, Nationalizing Sexuality: Sexual Stereotypes in the Habsburg Empire. V: *Journal of the History of Sexuality*,

na Češkem se je kazal več dnij atlet in magik Jirauch. S seboj je imel zamorca, starega 29 let, krepkega in lepo raslega. V Nemčiji je bil zamorec krščen in dali so mu ime Fran Butterbrod. S tem zamorcem je začela ljubimkati atletova žena in je naposled z njim zbežala. S seboj sta ponesla tudi ves atletov denar, kar moža menda še najbolj jezi.«²¹⁸ Čeprav se je možka evropska javnost na vse pretege upirala enakopravnosti žensk, pa se je v isti sapi zgražala nad vrednostjo ženske v »črni« Afriki. V deželi Culukafrov, »ki še ni deležna blagodejnih dobrot civilizacije«, je poročal *Slovenski narod* oktobra 1910, »se gleda pri sklepanju edinole na to, kakšno kupčijo napravi mož, oziroma starši od hiše odhajajoče neveste. Mož, ki hoče dobiti v svojo hišo družico, jo mora kupiti.« In kakšna je cena? »Navadno se suče cena za kafersko gospodično od dveh do desetih krav. Možje iz rodu Mismi pa dajo za ženo mnogokrat tudi 20 govedi; reven mož dobi dekleta seveda že za eno svinjo.« Revnejši so se zato domislili nakupovanje neveste na obroke. »Mož vzame dekleta, za katerega jamči oče, da je rabljivo. Mož plačuje za ženo v določenem času, zato pa postane last šele po tem, ko so vsi obroki plačani. Kdor se hoče svoje žene iznebiti, mu ni treba drugega nič storiti, kakor da z obroki zaostane.«²¹⁹ Bralci, ki so se muzali ob branju te novice, najverjetneje niso pomislili, da je bila takratna slovenska navada poročnih dot sumljivo podobna »zamorskim« kupčijam. Z eno razliko. Pri nas je plačal doto (običajno) nevestin oče, pri Culukafrih pa ubogi ženin.²²⁰

O zaostali zamorski inteligenci v slovenskih časopisih niso dvomili. Po mnenju novičarjev pri *Novicah* so zamorci nepopoljšljivi naivneži in notorični bedaki. Leta 1898 so *Novice* pisale o tem, »kakih sredstev se poslužujejo omikanci v Kongu, da držé zamorce v strahu. Časih skrije omikanec v žepu električno baterijo, katero tako napelje, da dobi zamorec hud električen udarec, ako mu seže v roko. Drugič si užge omikanec s pomočjo solnčnega stekla svojo smotko in zamorec veruje, da je mož z solncem v zvezi. So pač še otroci.«²²¹ V »Svobodni državi Kongo«, ki je bila dejansko zasebna last belgijskega kralja Leopolda II., so nosilci kulture omikano sekali roke in pobili na tisoče ljudi.²²² Res,

l. 2005, št. 3, str. 266 (<http://www.jstor.org/stable/3704654>), published by Springer, pridobljeno 12. 10. 2011.

218 *Novice*, l. 1897, št. 34.

219 *Slovenski narod*, 22. 10. 1910.

220 Dota je premoženje, ki ga starši odstopijo hčerki in ga ta prinese v zakonsko skupnost. Žarko Lazarevič, Dota in dedni opravki v kmečkem okolju v obdobju med obema vojnama. V: *Zgodovina v šoli*, l. 1998, št. 2, str. 11.

221 *Novice*, l. 1898, št. 52.

222 Jeanne M. Haskin, *The Tragic State of the Congo*. New York: Algora Publishing, 2005, str. 2.

pravi omikanci. Je pa naivnost, ki naj bi bila lastna divjakom, ustvarjala ozračje pristne radovednosti: »Radovedni divjaki. Če zagledajo divjaki bledokožce, so v začetku proti njim, če že ne sovražni, vendar sila nezaupljivi. Še-le s časom se privadijo nanje in se jim približajo. Takrat prikažejo silno radovednost in naravnost naivno obnašanje proti njim. Bledokožca otipavajo od nog do glave.« Kaj vse se lahko zgodi civiliziranemu Evropejcu v Afriki! »V Kamerunu so hodili gledat divjaki tudi v celih trumah nekega Angleža, ki je imel navado, da je vsak večer na provizoričnem napravljenem drogu telovadil. Silno so ga občudovali, kljub temu pa so ga zvali opica.«²²³ Kdo bi jim zameril.

SLIKA 15: *Die Bombe*, 8. 6. 1913

»Med kanibali. – Kaj boš dobila za doto od očeta? – Dva misijonarja.«

Na začetku 20. stoletja so časopisi ugotavljali, da so kulturna prizadevanja velikih sil v Afriki obrodila določene sadove. »Kultura zamorcev v novejšem času precej napreduje.

223 Slovenski narod, 17. 6. 1911.

Kročniki, sklede, kozarci, žlice, noži, svetilke, ure, dežniki, milo itd so tudi pri njih že nekaj navadnega. Tudi hrano imajo boljše, kot so jo imeli. « In kaj je glavno gonilo napredka? Meso in ženski lišp: »Včasih so bili zamorci vegetarijanci, sedaj pa so povsod na javnih trgih mesarji, ki prodajajo govedino. Zlasti pa se kaže baje civilizacija zamorcev v ženski obleki. Zamorci izdajo mnogo denarja, da nakupijo svojim soprogam, hčeram in ljubicam vedno novih živopisanih robcev.«²²⁴ Povečala se je tudi pismenost. Seveda se ne more primerjati z evropskimi razmerami. Culukafri so použili dovolj kulture, da so si omislili lasten časopis. Za dobro vsebino, pa so po mnenju Slovenskega naroda še vedno premalo brihtni: »Urednik tega lista postavlja uvodne članke na konec lista, ker jih po njegovem mnenju itak nihče ne čita. Zato je prva stran prenapolnjena z različnimi inserati, ki pa so navadno originalni. Tako npr. le inserat: 'Oženiti se želi'. Mlad Kafr naznanja vsem dekletom, da želi nositi zakonski jarm, Od svoje izvoljenke zahteva, da mora biti najmanj 15 pestij visoka, mora znati kuhinjsko umetnost, ker se je inserent že naveličal tolčenih koruznih storžev in presnega kruha. Star je kakih 25–35 let, za gotovo ne ve, toda to nima pomena, ker je lep in ima močne brke; v ušesih nosi zlate uhane, ima 135 funtov šterlingov denarja in novo obleko.«²²⁵

Ne glede na ukoreninjene stereotipe so slovenski časopisi v določenih trenutkih stopili na zamorsko stran. Linčanje temnopoltih na jugu ZDA je v devetdesetih letih 19. stoletja dosegalo grozljive razsežnosti. Med leti 1880 in 1905 je bilo na jugu ZDA vsako leto linčanih več kot petdeset oseb, velika večina temnopoltih moških.²²⁶ Konservativne *Novice* so se, kljub ukoreninjenim predsodkom o zamorcih, zgražale nad očitnimi krivicami v deželi svobodnih in pogumnih. »Enakopravnost pred ameriško sodnijo. Lansko polejte je nekaj dečkov kradlo sadje na vrtu generala Flaglerja, zapovednika topništva Zjed. držav, njegova hči pa je na te dečke ustrelila z nabito puško. Zamorček imenom Ernest Greene, sin služabnika državne blagajne, je bil tako hudo zadet, da je kmalu nato umrl. Morilka se je sama ovadila in so jo proti varščini izpustili, Sodnik jo je pripoznal krivo, a ob enem oproščeval umora: ta izrek pa je napravil veliko razburjenje med zamorci glavnega mesta! Dne 31. okt. je bila tožena uboja, 2. febr. pa obsojena na tri ure ječe in 500 dolarjev kazni! Seveda je nje oče takoj plačal kazen in

²²⁴ Slovenski narod, 27. 12. 1901.

²²⁵ Slovenski narod, 6. 8. 1901.

²²⁶ Eric Foner, *Give me Liberty! An American History*. Second Edition. New York-London: W. W. Norton & Company, 2005, str. 614.

hčerko odvel v ječo na tri ure. Take komedije se uganjajo v tej deželi s pravico! /.../ Lincoln je umrl, Amerikanci ga slave, ker je suženstvo odpravil, ali sami pa še to goje.«²²⁷ In danes? Temnopolti ljudje se kažejo na televiziji v dveh različicah. V dokumentarcih so zanimivi, eksotični, erotični, barviti. Običajno plešejo, pejejo, vmes pa se vrtil belec, ki je ganjen do nezavesti. Kako so drugačni, kako so naravni! Pri novicah se pojavi druga slika. Goreče barake, mitraljezi in shirani otroci z muhami na obrazu. Obe podobi v popolnosti ustrežata rasistični podobi črnca. In obe sta bili tu že davno pred prvim televizorjem.

²²⁷ Novice, l. 1896, št. 16.

LITERATURA IN VIRI

LITERATURA

ALEŠOVEC, JAKOB

Ljubljanske slike, podobe ljubljanskega sveta pod drobnogledom. Založil Jak Alešovec, Ljubljana 1879.

ANDERSON, BENEDICT

Zamišljene skupnosti. O izvoru in širjenju nacionalizma. Ljubljana: Studia humanitatis, 2007.

ALTHUSSER, LOUIS, PÊCHEUX, MICHEL, MACHÉREY, PIERRE, BALIBAR, ETIENNE

Ideologija in estetski učinek (ur. Zoja Skušek-Močnik). Ljubljana: Cankarjeva založba, 1980.

BAKIĆ-HAYDEN, MILICA, HAYDEN, ROBERT M.

Orientalistične različice na temo »Balkana«. Simbolna geografija v nedavni jugoslovanski politiki kulture. V: Nikolai Jeffs (ur.): *Zbornik postkolonialističnih študij*. Ljubljana: Založba Krtina, 2007.

BARBO, MATJAŽ

»Slovenski duh« kot poetska kategorija. V: *Muzikološki zbornik*, l. 1993.

BERGANT, ZVONKO

Kranjska med dvema Ivanoma, Idejno-politično soočenje slovenskega političnega katolicizma in liberalizma na prehodu iz 19. v 20. stoletje. Ljubljana: Inštitut za globalne politične študije, 2004.

BERNIK, FRANCE (UR.)

Pisma Frana Levca I. Ljubljana: SAZU, 1967.

BOYER, JOHN W.

Political Radicalism in Late Imperial Vienna. Origins of the Christian-Social Movement 1848–1897. Chicago: University of Chicago Press, 1981.

BRUBAKER, ROGERS

Ethnicity Without Groups. Harvard: Harvard University Press 2004.

COHEN, GARY B.

Nationalist Politics and the Dynamics of State and Civil Society in the Habsburg Monarchy. V: *Central European History*. Zv. 40, No. 2 (jun. 2007).

CVIRN, JANEZ

Deželnozborska volilna reforma na Kranjskem. V: *Slovenska kronika XX. stoletja*, knjiga 1. Ljubljana: Nova revija, 1995.

Razvoj ustavnosti in parlamentarizma v habsburški monarhiji, dunajski državni zbor in Slovenci 1848–1918. Ljubljana: FF, 2006.

»Kdor te sreča, naj te sune, če ti more, v zobe plune«.

Dragotin Dežman in slovenstvo. V: *Zgodovina za vse*, l. 2007, št. 2.

Joachim Hösler, Von Krain zu Slowenien, ocena knjige.

V: *Zgodovinski časopis*, l. 2010, št. 3–4.

»Naj se vrne cenzura, ljubša bi nam bila«. Avstrijsko tiskovno pravo in slovensko časopisje (1848–1914). V: Mateja Režek (ur.): *Cenzurirano. Zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes*. Ljubljana: Nova revija, 2010.

ČUČEK, FILIP

Slovanski junaki in turška drhal v Ljubljani. V: *Slovenska kronika XIX. stoletja, 1861–1883*. Ljubljana: Nova revija, 2001.

DRNOVŠEK, MARJAN

Nadzor nad komunisti-emigranti in cenzura. V: Mateja Režek (ur.): *Cenzurirano. Zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes*. Ljubljana: Nova revija, 2010.

EDGAR, ANDREW

Habermas. The Key Concepts. New York: Routledge, 2006.

EKMEČIĆ, MILORAD

Der Aufstand in Bosnien 1875–1878. Graz: Historischen Institut der Universität, 1974.

Enciklopedija Slovenije, knjiga 5. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1991.

ERJAVEC, KARMEN, POLER KOVAČIČ, MELITA

Novе oblike cenzure v slovenskem novinarstvu: oglaševalska cenura. V: Mateja Režek (ur.): *Cenzurirano*.

Zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes. Ljubljana: Nova revija, 2010.

FISCHER, JASNA

Zagate v kmetijstvu. V: *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992*. Knjiga I. Ljubljana: Mladinska knjiga INZ, 2005.

FONER, ERIC

Give me Liberty! An American History. Second Edition. New York-London: W. W. Norton & Company, 2005.

FUNTEK, ANTON

O besedilu naših popularnih pesmi. V: *Ljubljanski zvon*, l. 1922, št. 11.

GABRIČ, ALEŠ

Cenzura v Sloveniji po drugi svetovni vojni. Od komunističnega *Index librorum prohibitorum* do ukinitve »verbalnega delikta«. V: *Primerjalna književnost*, l. 2008.

GAŠPARIČ, JURE

Cenzura v času kralja Aleksandra. V: Mateja Režek (ur.): *Cenzurirano. Zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes*. Ljubljana: Nova revija, 2010.

GELLNER, ERNEST

Nationalism. London: Phoenix, 1997.

GOLDSTEIN, ROBERT JUSTIN (UR.)

The War for the Public Mind, Political Censorship in Nineteenth-Century Europe. Westport: Praeger Publishers, 2000.

GRDINA, IGOR

Funtkov libreto Teharski plemiči. V: *Jezik in slovstvo*, l. 1991, št. 5/6.

Karantanski mit v slovenski kulturi. V: *Zgodovina za vse*, l. 1996, št. 2.

HABERMAS, JÜRGEN

Strukturne spremembe javnosti. Ljubljana: Studia humanitatis, 1989.

HAMPSHER-MONK, IAIN, TILMANS, KARIN, VAN VREE, FRANK

A Comparative Perspective on Conceptual History – An Introduction. V: Iain Hampshire-Monk (ur.), *History of Concepts, Comparative Perspectives*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1998.

HAMPSHER-MONK, IAIN

Speech Act, Languages or Conceptual History? V: Iain Hampshire-Monk (ur.), *History of Concepts, Comparative Perspectives*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1998.

HANISCH, ERNST

Der lange Schatten des Staates. Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert, Österreichische Geschichte 1890–1990 (Hg. von Herwig Wolfram). Wien: Ueberreuter, 1994.

Der politische Katholizismus, Staat und Kirche in Österreich von 1919 bis zur Gegenwart. V: Oto Luthar, Jurij Perovšek (ur.): *Zbornik Janka Pleterškega*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2003.

HASKIN, JEANNE M.

The Tragic State of the Congo. New York: Algora Publishing, 2005.

HEPPNER, HARALD

Das Russlandbild in der öffentlichen Meinung Österreichs 1848–1856. Graz: Historischen Institut der Universität Graz, 1975.

HÖBELT, LOTHAR

Well-tempered Discontent: Austrian Domestic Politics. V: The last Years of Austria-Hungary. A Multi-National Experiment in Early Twentieth-Century Europe (ur. Mark Cornwall). Exeter: University of Exeter Press, 2002.

HOBBSBAWM, ERIC

Introduction: Inventing Traditions. V: Eric Hobsbawm, Terence Ranger (ur.): *The Invention of Tradition*. Cambridge, 2008.

The Age of Capital 1848–1875. London: Abacus, 1998.

The Age of Empire 1875–1914. London: Abacus, 2008.

HORVAT, MARJAN

Prepovedi in zaplembe tiskane besede v Sloveniji 1945–1980. V: Drago Jančar (ur.): *Temna stran meseca. Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990*. Ljubljana: Nova revija, 1998.

HROCH, MIROSLAV

Can Nation-Forming Processes be Used as a Criterion of Uneven Development. V: Miroslav Hroch, Luda Klusakova, *Criteria and Indicators of Backwardness. Essays on Uneven Development in European History*. Praga, 1996.

Društveni predujeti nacionalnih preporoda u Evropi. Zagreb: Srednja Europa, 2006.

HYDER PATTERSON, PATRICK

On the Edge of Reason, The Boundaries of Balkanism in Slovenian, Austrian and Italian Discourse. V: *Slavic Review*, št. 1, 1995, (<http://www.jstor.org/stable/3090469>), published by Springer, pridobljeno 27. 9. 2011.

IM HOF, ULRICH

Evropa v času razsvetljenstva. Ljubljana: /*cf, 2005.

JANSEN, CHRISTIAN, BORGGRÄFE, HENNING

Nation, Nationalität, Nationalismus. Frankfurt: Campus Historische Einführungen, 2007.

JENKINS, RICHARD

Social Identity. London–New York: Routledge, 2008.

JUDSON, PIETER M.

Exclusive Revolutionaries, Liberal Politics, Social Experience and National Identity in the Austrian Empire 1848–1914. The University of Michigan Press, 1999.

Guardians of the Nation. Cambridge-London: Harvard University Press, 2006.

JÜTTE, ROBERT

Diskursanalyse in Frankreich. V: Joachim Eibach, Günter Lottes (ur.), *Kompass der Geschichtswissenschaft*. Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, UTB, 2006.

KANN, ROBERT A.

The Multinational Empire, Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy 1848–1918. Volume 1. New York: Columbia University Press, 1964.

KASER, KARL

Südosteuropäische Geschichte und Geschichtswissenschaft. 2. Auflage. Wien-Köln-Weimar: UTB, 2002.

KING, JEREMY

Budweisers into Czechs and Germans. A Local History of Bohemian Politics 1848–1948. Princeton University Press, 2002.

KIRCHHOF, JÖRG

Die Deutschen in der österreichisch-ungarischen Monarchie. Ihr Verhältnis zum Staat, zur deutschen Nation und ihr kollektives Selbstverständnis (1866/67–1918). Berlin: Logos, 2001.

KNOBLEHAR, IGNACIJ

Potovanje po Beli reki. Po izvornem rokopisu velikega vikarja s. Afrike, Dra. Ignacia Knobleharja, zdelal in posloveniti dal Dr. V. F. Klun. Ljubljana 1850.

KOHN, HANS

Die Slawen und der Westen, Die Geschichte des Panslawismus. Wien-München: Herold, 1956.

KONTLER, LÁSZLÓ

Tisočletje v Srednji Evropi. Madžarska zgodovina. Ljubljana: Slovenska matica, 2005.

KOSELLECK, REINHART

Einleitung. V: Otto Brunner, Werner Conze, Reinhart Koselleck (ur.), *Geschichtliche Grundbegriffe*. Zv. 1, A – D. Stuttgart: Klett-Cotta, 1972.

Pretekla prihodnost. Prispevek k semantiki zgodovinskih časov. Ljubljana: Studia humanitatis, 1999.

KUHAR, ROMAN

Medijske podobe homoseksualnosti. Ljubljana: Mirovni inštitut (Media Watch), 2003.

LAZAREVIĆ, ŽARKO

Dota in dedni opravi v kmečkem okolju v obdobju med obema vojnama. V: *Zgodovina v šoli*, l. 1998, št. 2.

MÄRZ, EDUARD, SOCHER, KARL

Währungund Banken in Cislathanie. V: Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch (ur.): *Die Habsburgmonarchie 1848–1918*. Band I, *Die wirtschaftliche Entwicklung*. Wien, 1973.

MATIĆ, DRAGAN

Laibacher Tagblatt in časopisi kranjskih Nemcev. V: *Slovenska kronika XIX. stoletja, 1861–1893*. Ljubljana: Nova revija, 2003.

Nemci v Ljubljani 1861–1918. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2002.

Pretep v Šantlovi veži. V: *Zgodovina za vse*, l. 1999, št. 1.

MAXWELL, ALEXANDER

Nationalizing Sexuality: Sexual Stereotypes in the Habsburg Empire. V: *Journal of the History of Sexuality*, l. 2005, št. 3, (<http://www.jstor.org/stable/3704654>), published by Springer, pridobljeno 12. 10. 2011.

MAZZINI, MIHA

Slovenski odnos do ustvarjalnosti. Kako iz Slovencev spraviti srednji vek? V: Sobotna priloga *Dela*, 10. 10. 2009. Dosegljivo na: <http://www.mihamazzini.com/slonadom/dom47.htm>, pridobljeno 1. 10. 2011.

MELIK, VASILIJ

Volitve na Slovenskem, 1861–1918. Ljubljana: Slovenska matica, 1961.

Pomen Kreka za slovensko zgodovino. V: Andrej Vovko (ur.): *Krekov simpozij v Rimu*. Celje: Mohorjeva založba, 1992.

O nekaterih vprašanih slovenske politike v začetku šestdesetih let 19. stoletja. V: Vasilij Melik: *Slovenci 1848–1918* (ur. Viktor Vrbnjak). Maribor: Litera, 2002.

Slovenska politika v drugi polovici sedemdesetih let 19. stoletja. V: Vasilij Melik: *Slovenci 1848–1918* (ur. Viktor Vrbnjak). Maribor: Litera, 2002.

- Spremembe na Slovenskem in v Cislitvaniji v zvezi z dogodki na Balkanu. V: Vasilij Melik: *Slovenci 1848–1918*. Maribor: Litera, 2002.
- Leto 1848 v slovenski zgodovini. V: Vasilij Melik, *Slovenci 1848–1918*. Maribor: Litera, 2002.

MELISCHEK, GABRIELE, SEETHALER, JOSEF
Presse und Modernisierung in der Habsburgermonarchie.
V: Helmut Rumpfer, Peter Urbanitsch (ur.), *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, zv. VII/2. Dunaj 2006.

MOUZELIS, NICOS
Nationalism, Restructuring Gellner's Theory. V: Siniša Malešević, Mark Haugard (ur.): *Ernest Gellner and Contemporary Social Thought*. Cambridge University Press. 2007.

O'FAHEY, R. S.
Slavery and Society in Dar Fur. V: John Ralph Willis (ur.): *Slaves and Slavery in Muslim Africa. Volume Two, The Servile Estate*. London: Frank Cass, 2005.

OKEY, ROBIN
The Neue Freie Presse and the South Slavs of the Habsburg Monarchy, 1867–1914. V: *The Slavonic and East European Review*, št. 1, l. 2007, (<http://www.jstor.org/stable/4214395>). Published by Springer, pridobljeno 15. 9. 2011.

OLECHOWSKI, THOMAS
Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918. Ein Beitrag zur österreichischen Medienrechtsgeschichte.
Wien: Manz, 2004.

PANČUR, ANDREJ
Gospodarski in socialni nazori v 80. in 90. letih 19. stoletja na Slovenskem (magistrska naloga). Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1999.

Socialna misel v drugi polovici 19. Stoletja. V: Zdenko Čepič (ur.): *Preteklost sodobnosti*. Ljubljana: INZ, 1999.

Vpliv političnih in nacionalnih bojev na gospodarske reforme. Primer avstro-ogrske valutne reforme leta 1892 in vloga Slovencev. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 2, l. 1999.

- Črni petek na dunajski borzi. V: *Kronika XIX. stoletja 1861–1883*. Ljubljana: *Nova revija*, 2003.
- V pričakovanju stabilnega denarnega sistema. Celje: Zgodovinsko društvo Celje (Zgodovini.ce), 2003.
- Nastanek političnih strank. V: *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992*. Knjiga 1. Ljubljana: INZ, Mladinska knjiga, 2005.

PELIKAN, EGON

- Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem*. Maribor: Založba Obzorja, 1997.

PEROVŠEK, JURIJ

- Janez Evangelist Krek in slovenski liberalizem. V: Andrej Vovko (ur.): *Krekov simpozij v Rimu*. Celje: Mohorjeva družba, 1992.
- Slovenska politika in uvedba kancelparagrafa v prvi jugoslovanski državi. V: Bojan Balkovec (ur.): *Jugoslavija v času*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2009.

PETKOVIĆ, BRANKICA, HRVATIN, SANDRA B.

- In temu pravite medijski trg? Vloga države v medijskem sektorju v Sloveniji. Ljubljana: Mirovni inštitut (Media Watch), 2007.

PETROVIĆ, TANJA

- Dolga pot domov. Reprezentacije zahodnega Balkana v političnem in medijskem diskurzu*. Ljubljana: Mirovni inštitut (Media Watch), 2009.

PILGER JOHN

- Svoboda pa prihodnjič. V: *Medijska preža*, l. 2007, št. 29.

PLETERSKI, JANKO

- Dr. Ivan Šušteršič, Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma*. Ljubljana: Založba ZRC, 1998.
- Nekaj vprašanj slovenske zgodovine v desetletju 1894–1905. Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju*. Maribor: Založba Obzorja, 1981.

POCOCK, JOHN

- The Concept of Language*. V: John Pocock, *Political Thought and History*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

PRIJATELJ, IVAN

Levstikov politični list »Naprej«. V: *Razprave znanstvenega društva za humanistične vede*, Ljubljana 1925.

PULZER, PETER

Die Wiederkehr des alten Hasses. V: Steven M. Lowenstein, Paul Mendes-Flohr, Peter Pulzer, Monica Richarz (ur.): *Deutsch-jüdische Geschichte in der Neuzeit, Band III, 1871–1918, Umstrittene Integration*. Verlag C. H. Beck, 2000.

RUMPLER, HELMUT

Österreichische Geschichte 1804–1914. Eine Chance für Mitteleuropa, Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie. Wien: Verlag Carl Ueberreuter, 1997.

Von der »Bürgerlichen Öffentlichkeit« zur Massendemokratie. Zivilgesellschaft und politische partizipation im Vielvölkerstaat der Habsburgermonarchie. V: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918* (Hg. Helmut Rumpler, Peter Urbanitsch). Zv. VIII, 1. Teilband. Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2006.

RUSTJA, PETER

»Glasba svira Hej Slovani ...« O plesni kulturi slovenskega meščanstva v Trstu v letih 1852–1897. V: *Zgodovina za vse*, l. 1997.

SCHORN-SCHÜTTE, LUISE

Neue Geistesgeschichte. V: Joachim Eibach, Günter Lottes (ur.), *Kompass der Geschichtswissenschaft*. Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, UTB, 2006.

SCHULZE, HAGEN

Država in nacija. Ljubljana: /*cf, 2003.

SIEGERT, REINHART

Zensur im Spiegel von Volkslesestoffen um 1848. V: *Jahrbuch für Kommunikationsgeschichte*, zv. 8, l. 2006.

SKINNER, QUENTIN

Meaning and Understanding in the History of Ideas. V: Quentin Skinner, *Visions of Politics*. Volume I: Regarding Method. Cambridge: Cambridge University Press 2002.

Slovenska glasbena unija, <<http://www.glasbenaunija.si/novice/novice-ugu/articleid/20/cbmoduleid/385.aspx>>, 2. 11. 2010.

Slovenski biografski leksikon 1. Ljubljana, 1925–1932.

Slovenski biografski leksikon. Spletni prosti dostop na: <http://nl.ijs.si:8080/fedora/get/sbl:sbl/view/>, pridobljeno 2. 11. 2010.

SMITH, ANTHONY D.

Nacionalizem. Teorija, ideologija, zgodovina. Ljubljana: KRT, 2005.

SMOLEJ, VIKTOR

Izvirnik himne Hej Slovani in slovenski prevod. V: *Jezik in slovstvo*, l. 1961, št. 6.

SOLTERDIJK, PETER

Kritika ciničnega uma. Ljubljana: Študentska založba, 2003.

SOMOGYI, ÉVA

Vom Zentralismus zum Dualismus. Der Weg der deutschösterreichischen Liberalen zum Ausgleich von 1867. Wiesbaden: F. Steiner, 1983.

STANČIĆ, NIKŠA

Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću. Zagreb: Barbat, 2002.

STERGAR, ROK

Dr. Ivan Šušteršič proti Grofu Jožefu Antonu Barbu-Waxensteinu. V: *Zbornik Janka Pleterskega*. Ljubljana: Založba ZRC, 2003.

Slovenci in vojska 1867–1914. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2004.

STUDEN, ANDREJ

Protinemški izgredi v Ljubljani 1903: V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, l. 1998, št. 1–2.

Cenzura v času kralja Aleksandra. V: Mateja Režek (ur.): *Cenzurirano. Zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes*. Ljubljana: Nova revija, 2010.

SUNDHAUSSEN, HOLM

Der Einfluß der Herderschen Ideen auf die Nationsbildung bei der Völkern der Habsburger Monarchie. München, 1973.

ŠEPETAVC, ANTON

Pridiga o prijaznih, gostoljubnih, dobrih Slovincih, ki niso vedno (bili) taki. V: *Zgodovina za vse*, l. 1994, št. 1–2.

ŠTEPEC, MARKO

Slovenski antisemitizem 1861–1895 (magistrska naloga). Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, 1994.

ŠTIH, PETER

»Ej, ko goltneš do tu-le, udari po konjih«. O avtohtonističnih in podobnih teorijah pri Slovincih in na Slovenskem. V: *Zgodovina za vse*, l. 1996, št. 2.

TODOROVA, MARIJA

Imaginarij Balkana. Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo, 2001.

VODOPIVEC, PETER

Od Pohlinove slovnice do samostojne slovenske države. Slovenska zgodovina od konca 18. do konca 20. stoletja. Ljubljana: Modrijan, 2006.

Velika gospodarska kriza 1873 in Slovenci. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, l. 1999, št. 2.

Vojna enciklopedija, knjiga 5. Beograd: Redakcija Vojne enciklopedije, 1973.

WOLFF, LARRY

Inventing Eastern Europe. The Map of Civilisation on the Mind of the Enlightenment. Stanford University Press, 1994.

VOVELLE, MICHEL

Ideologije in mentalitete. Ljubljana: Studia humanitatis, 2004.

ZADRAVEC, FRANC

Zgodovina slovenskega slovstva 5. Maribor: Založba Obzorja, 1970.

ZAJC, MARKO

»Panslavizem, panslavizem, bi kričalo od vseh strani!« K zgodovini slovanstva, slovenstva in nemškega strahu pred panslavizmom 1788–1861. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, l. 2009, št. 1.

Jugoslovanstvo pri Slovencih v kontekstu sosednjih »združevalnih« nacionalnih ideologij. V: Nevenka Troha, Mojca Šorn, Bojan Balkovec: *Evropski vplivi na slovensko družbo*. Ljubljana: ZZDS, 2008.

Zakon o tisku Kraljevine SHS, Ljubljana 1925.

Zbirka avstrijskih zakonov v slovenskem jeziku, 1. zvezek, Kazenski zakon. Ljubljana 1889.

ŽIGON, TANJA

Nemško časopisje na Slovenskem. Ljubljana: Študentska založba, 2001.

ČASOPISNI VIRI

Slovenec (1897, 1904, 1906).

Slovenski narod (1870, 1873, 1875, 1876, 1878, 1901, 1904, 1906, 1910, 1911).

Zgodnja danica (1873).

Novice (1854, 1861, 1873, 1875, 1876, 1877, 1896, 1897, 1898, 1900).

Soča (1880).

Slovenski gospodar (1875, 1910, 1923).

Neue freie Presse (1877).

Laibacher Zeitung (1861).

Wiener Bilder (1897).

ILUSTRACIJE

Slike 1, 3, 4, 6, 7, 11, 12, 14, dostopne na: <http://www.dlib.si> (dostop 20. 12. 2011).

Slike 2, 5, 8, 9, 10, 13, 15, dostopne na: <http://anno.onb.ac.at> (dostop 20. 12. 2011).

ARHIVSKI VIRI

Arhiv Republike Slovenije, AS 351 Državno pravdnništvo, Ss (tiskovne zadeve) 1914, fasc. 22, spis 38/14, (ARS, AS 351).